

Društvene promjene na temelju grobnih cjelina na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava

Carić, Marin

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:967876>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

I. Lučića 3, Zagreb

Marin Carić

**DRUŠTVENE PROMJENE NA TEMELJU GROBNIH CJELINA NA PRIJELAZU
POSLJEDNJEG TISUĆLJEĆA PRIJE KRISTA NA PROSTORU OD ALPA DO
DUNAVA**

Diplomski rad

Mentor rada: prof. dr. sc. Hrvoje Potrebica

Zagreb, rujan 2021.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Department of Archaeology

I. Lučića 3, Zagreb

Marin Carić

**SOCIAL CHANGES BASED ON GRAVES AT THE TURN OF THE LAST MILLENIA
BEFORE CHRIST IN THE AREA BETWEEN THE ALPS AND DANUBE**

Master's thesis

Thesis mentor: prof. dr. sc. Hrvoje Potrebica

Zagreb, September 2021.

Neka ovim putem, ostane ovjekovječena zahvala svakome tko je dao svoj doprinos ovom radu. Za početak ta zahvala obuhvaća cjelokupnu komisiju za stručnu podršku i kritiku, u prvom redu mentora Hrvoja Potrebicu, za prihvaćanje ideje za rad i davanje savjeta, zatim predsjednicu komisije Janju Mavrović Mokus te Juliju Fileš Kramberger na konstruktivnim savjetima. Nesebičnu pomoć za koncepciju rada i njegove dijelove, je dao i kolega Jura Triplat, čime mi je omogućio neometano stvaranje, nešto na čemu sam mu duboko zahvalan. Hvala i svim profesorima koji su mi tijekom studija prenijeli svoje znanje i pomogli mi izgraditi se u ovoj struci.

Smatram nužnim ukratko zahvaliti i ljudima koji su bili dio mog životnog puta i na taj način mi pomogli doći do ove točke. U prvom redu, zahvaljujem se svojoj obitelji; majci Maji, bratu Luki, šogorici Karli i malenoj Uni, za svu pokazanu ljubav. Hvala bratu Jurici i ocu Antunu što su mi doživotna inspiracija. Zahvaljujem se i Marti, što je odano stajala uz mene svo vrijeme. Naravno, zahvale za dugogodišnju podršku upućujem i svim prijateljima, koje neću pojedinačno navoditi jer mi podjednako puno znače. Hvala i Ignacu Lovreku na krucijalnim savjetima u teškim trenucima. Neka se u zahvali pronađu i oni koji su bili bitni dijelovi mog života, a koje ovdje nisam naveo. Nadam se kako mi neće to zamjeriti. I za kraj, hvala Petri na, jednostavno, svemu.

Sažetak

U ovom radu biti će obrađena tema društvenih promjena koje se mogu iščitati proučavajući groblja i grobne cjeline prijelaza posljednjega tisućljeća prije Krista na području od Alpa i Dunava, iako zaključci obuhvaćaju i šire područje. Navedena kronološka odrednica podrazumijeva razdoblje prelaska brončanog na željezno doba, okarakterizirano regionalnim razlikama u pogrebnim običajima i položenim predmetima. Smrt bližnjih, teško je razdoblje za cijelu zajednicu koja ostaje, zbog čega je pridržavanje specifičnih uvjerenja oko ukopa bitno za emocionalno nošenje. Takva uvjerenja se teško i sporo mijenjaju, a kada se mijenjaju, uzrokovane su novim sustavima vrijednosti.

Ključne riječi: kasno brončano doba, ukopi, tumuli, inhumacija, incineracija, brončani predmeti, željezni predmeti, društvene promjene

Abstract

This paper will cover the topic of social changes that are observable studying graveyards and graves at the turn of the last millenia before Christ, in the area between the Alps and Danube, even though the conclusions can be applied to a wider area. The aforementioned chronological setting encompasses the period of transition from the bronze to the iron age, characterized by regional differences in burial rites and deposited artifacts. The death of loved ones is usually a difficult time for the community that remains, because of which adhering to specific burial customs is crucial for emotional bearing. Such customs change rarely and if so slowly, but when they do, it's caused by new belief systems.

Keywords: late bronze age, burials, mounds, inhumation, incineration, bronze artifacts, iron artifacts, social changes

Sadržaj

Sažetak	4
Abstract.....	4
1. Uvod i metodologija rada	7
2. Teorijski okvir.....	10
3. Geografsko-kronološke odrednice.....	13
3.1. Geografske odrednice	13
3.2. Kronološke odrednice	14
4. Pregled grobnih cjelina kasnog brončanog doba.....	16
4.1. Kontinuitet iz srednjeg brončanog doba.....	16
4.2. Grobne cjeline starije faze kompleksa kulture polja sa žarama.....	17
4.3. Grobne cjeline mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama	20
4.4. Grobne cjeline skupina s izraženim željeznodobnim kontinuitetom.....	24
5. Promjene na temelju grobnih cjelina	27
5.1. Promjene u načinu pokopavanja	28
5.1.1. Tumuli.....	28
5.1.2. Inhumacija.....	37
5.1.3. Pogrebni običaji	40
5.2. Promjene u predmetima u grobovima	43
5.2.1. Broj predmeta u grobovima.....	43
5.2.2. Rodno specifični predmeti.....	46
5.2.3. Uvezeni predmeti	53
5.3. Regionalizacija.....	56
6. Naselja i ostave	59

7. Uzroci promjena.....	65
8. Društvene promjene na temelju grobnih cjelina na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava	70
Popis literature	74
Popis priloga	87
Slike	87
Tablice	87

1. Uvod i metodologija rada

Prijelaz posljednjeg tisućljeća prije Krista je razdoblje okarakterizirano značajnim sustavnim promjenama zbog čega je promatrano kao tranzicijsko. Upravo u ovome segmentu kronološkog pravca dolazi do smjene dvije epohe ljudskog razvoja koje se nazivaju brončano i željezno doba. Oba razdoblja su definirana ekonomski dominantnim metalom: broncom i željezom. U znanstvenoj literaturi se često spominju obrazloženja u kojima je glavni interpretativni narativ bio društveno raslojavanje i jačanje hijerarhijskog sustava kojem su te promjene bile uporište.

Pogrebni običaji su skoro isključivo vezani za duhovni život zajednice. Problem s prapovijesnim zajednicama je nedostatak pisanih izvora koji bi mogli dati uvid u njihovu duhovnost. Sve što preostaje su arheološki iskopani materijal, njihova analiza i teorije. Nove metode u iskopavanju, analizi i teorijskim perspektivama, su značajno promijenile viđenje društvenih fenomena prapovijesnih zajednica.

Kako bi se moglo adekvatno analizirati grobne cjeline s prijelaza posljednjeg tisućljeća prije Krista od Alpa do Dunava, nužno je proučiti svu relevantnu literaturu te tematike. Opsežnih radova čiji su se autori bavili grobovima, ne nedostaje. Navedena tematika i razdoblje zanimljive su bile i stranim i lokalnim autorima čak i u 19. stoljeću. Dakako, poprilično je jasno kako se pristup istraživanju uvelike izmjenjivao od tada pa do danas.

Prapovijesni arheolog australskog porijekla, Vere Gordon Childe, je definirao kulturu (i/ili kulturnu skupinu) kao sklop karakteristika koje su konstantno zajedno prisutne (Šošić-Klindžić 2015, 65; prema: Childe 1929). Groblja i grobne cjeline predstavljaju samo jedan od aspekata navedenih promjena. Naime, u vrijeme kasnog brončanog doba, prostor od Alpa do Dunava je zauzimao zbir populacija istih materijalnih karakteristika pod nazivom kompleks kultura polja sa žarama (Vinski-Gasparini 1973, 1983). Kao što i naziv ukazuje, pripadnici toga kulturnog kompleksa su imali zajedničku karakteristiku: svoje su pokojne spaljivali i pokapali u ravne grobove. Spaljeni ostaci prvo su odloženi u urne, a od grobnih priloga, odlagale su se skoro isključivo keramičke posude, vjerojatno punjene hranom i pićem. Već pri samome kraju brončanog doba učestalo ukopavanje pokojnika pod tumulom predstavlja signal promjena. Slično se može ustvrditi i za regionalnu pojavu inhumacije, koja se javlja na prostoru Dolenjske i Srijema. Također je uočljiv i porast grobnih priloga, koji ukazuju na status pokopane osobe (Potrebica

2013a). Karakteristike koje su se javile u kasnom brončanom dobu, u željeznom dobu doživljavaju izraženu razvijenost.

Cilj ovog rada je definirati te adekvatno interpretirati društvene promjene koje su se pojavile pred kraj brončanog doba, a svoju punu formu doživjele u starijem željeznom dobu, uzevši u obzir načela moderne arheološke znanosti. To će biti postignuto opsežnom analizom relevantne literature koja pokriva navedeno razdoblje i područje. Temeljnu literaturu predstavljaju djela o kasnom brončanom dobu, no u svrhu stvaranja okvira, biti će obrađena i odabrana literatura o srednjem brončanom dobu i starijem željeznom dobu kako bi se dobio bolji uvid u dinamiku promjena.

Rad je, stoga, koncipiran u nekoliko objedinjujućih cjelina. Prva cjelina sadrži uvod i adekvatne prostorne i vremenske okvire, tj. pojašnjava koja su razdoblja i područja obrađena te zašto. Već u naslovu rada su navedeni okviri, no nužno ih je pojasniti. U drugoj cjelini su navedene glavne karakteristike groblja i grobnih cjelina svih zajednica koje su se nalazile u spomenutim vremenskim i prostornim okvirima. U trećoj cjelini su iznesene sve promjene koje je moguće uočiti na temelju grobnih cjelina, a u posljednjoj, četvrtoj, one su iskorištene kao temelj za objašnjavanje društvenih promjena.

Temeljem do sada navedenog, postavljaju se dvije hipoteze te nekolicina pitanja čiji će odgovori biti izneseni u ovom radu. Prva hipoteza: prijelaz posljednjeg tisućljeća prije Krista na području od Alpa do Dunava je razdoblje promjena u načinu pokopavanja. Druga hipoteza: promjene u pokopavanju mogu poslužiti kao indikator širih društvenih promjena. Na temelju iznesenog ističe se polazišni model po kojem su grobne cjeline samo odraz zajednice i sukladno tome reflektiraju ponašanje i običaje njenih članova. U velikoj mjeri, dosadašnja interpretacija uočenih karakteristika i njihovih promjena, ovisila je o interpretativnim modelima koji su primjenjivani u istraživanju. Za dobivanje konkretnih i objektivnih zaključaka, nužno je dati adekvatne odgovore na cijeli niz pitanja koja se javljaju. Koje su zajednice živjele na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava i kakva je njihova prostorna i vremenska dinamika? Kakvi su pogrebni običaji pojedinih zajednica? Koje promjene u pogrebnim običajima su se dogodile te kako se one odražavaju na materijalnu kulturu, a kako na način pokapanja? Kakve su (mikro) regionalne razlike u njima, ako ih ima? Kako su te promjene objašnjene u dosadašnjoj literaturi? Objašnjavaju li se promjene duhovnim, ekonomskim ili

ekološkim čimbenicima i ako da, kojim? Je li moguće, na temelju promjena u pogrebnim običajima, iščitati društvene odnose, poput hijerarhijskih, statusnih, prostornih ili odnose prema smrti?

2. Teorijski okvir

Temelj proučavanja i opisivanja prijelaza kasnog brončanog doba, postavljen je u prvoj polovici 20. stoljeća. Arheološka struja tog doba je bila okrenuta klasifikacijskoj interpretaciji iskopanoga materijala i naziva se kulturnopovijesna arheologija (Šošić-Klindžić 2015, 53). Tadašnji arheolozi su se pretežito bavili definiranjem kulturnih grupa nekoga područja te uspostavljanjem regionalnih kronologija i tipologija koje su zahvaćale te kulturne grupe (Šošić-Klindžić 2015, 53 – 54). Predmeti odgovarajućih karakteristika koji su iskopani na lokalitetima neke prethodno definirane kulturne grupe, su toj skupini bili pridodavani. Nadalje, prikupljeni predmeti bi se opisali te na temelju njihovih morfoloških karakteristika i promjena, svrstali u određenu kronološku ili tipološku sekvencu (Šošić-Klindžić 2015, 54). Spomenute promjene su bile interpretirane kroz dvije prizme: evolucionistička i difuzionistička. Evolucionistički pristup objašnjava promjene kao prirodan slijed inovacija svake zasebne zajednice, a difuzionistički pristup objašnjava nastajanje novih karakteristika jedinstvenim pojavama koje su se potom širile kulturnom izmjenom (Šošić-Klindžić 2015, 54). Arheolozi čiji se sustav promatranja može nazvati evolucionističkim, gledali su na ljudski razvoj kao pravac na kojem je napredak konstanta. Po tom principu su L. Morgan i E. Tylor razvili svoje viđenje ljudskog napretka kao slijed iz divljaštva u barbarstvo te naposljetku u civilizaciju (Šošić-Klindžić 2015, 55).

Međutim, nakon drugog svjetskog rata, dolazi do postepene promjene svijesti, kako u cijelom društvu, tako i u znanstvenom svijetu. Unatoč političkim tenzijama među državama koje su trajale desetljećima nakon drugog svjetskog rata, primirje je dovelo do egzistencijalnog preispitivanja društva i čovjeka. Ratni zločini počinjeni netom prije te za vrijeme rata su povećali senzibilitet za ljudska prava te ideologiju. U nekim političkim sustavima, arheologija se koristila za promociju ideja i ideala koji su davali ovlasti za spomenute zločine. Prve inovacije u arheološkoj misli, iznose angloamerički arheolozi. Angloamerička arheološka škola je bila usko povezana s antropologijom, točnije, arheologiju se smatralo i promatralo iz perspektive antropologije. S toga su američki tvorci novih misli, nove arheologije, tvrdili kako arheologija nije ništa napravila za antropologiju (Šošić-Klindžić 2015, 94). Dotadašnji deskriptivni pristup obrađivanju iskopanog materijala je naišao na oštre kritike manjka objektivnosti (Šošić-Klindžić 2015, 94). Novi, predloženi put je vodio k većem fokusu na egzaktnost i “znanstvenost” metodologije obrade arheoloških predmeta i podataka. Tijekom ovog razdoblja, a pogotovo kao njegov pionir, istaknuo se američki arheolog

Lewis Binford. Upravo se Binford zalagao za izraženije promatranje arheologije kroz prizmu antropologije, što je vidljivo u njegovom poznatom članku iz 1962. godine “*Archeology as Anthropology*” (Šošić-Klindžić 2015, 97). Binford, je također u tom članku podijelio arheološke predmete na praktične i simbolične, s obzirom na njihovu uporabu (Šošić-Klindžić 2015, 97). Za razliku od prethodnog razdoblja, cilj „novih“ arheologa je bio objasniti pojave i događaje (Šošić-Klindžić 2015, 98). Glavni način dolaska do objašnjavanja je bilo ispitivanje postavljenih hipoteza (Šošić-Klindžić 2015, 98-99). Procesualisti su gledali na kulturu kao još jednu u nizu čovjekovih prilagodbi na okoliš, koja se razvija različitim tempom kod svake društvene zajednice (Šošić-Klindžić 2015, 100). Smatrali su kako su bliske društvene zajednice bile ovisne jedna o drugoj i utjecale na međusobni razvoj (Šošić-Klindžić 2015, 100).

S godinama, uočene su manjkavosti u razmišljanjima procesnih arheologa te se kao reakcija pojavila tzv. postprocesna arheologija. Iznikla je početkom 80-ih godina dvadesetog stoljeća, primarno radovima britanskoga arheologa Iana Hoddera koji 1985. godine objavljuje rad “*Postprocessual Archaeology*” (Šošić-Klindžić 2015, 126). Postprocesni arheolozi se trude promatrati pojedinca i shvatiti pojedinčevo ponašanje u prapovijesnim razdobljima (Šošić-Klindžić 2015, 135). Proučavajući pojedinca, postprocesni arheolozi su pokušali saznati funkcioniranje uma te simboliku koja je bila stvarana (Šošić-Klindžić 2015, 126). Duhovnost je postala bitna stavka proučavanja. Za razliku od procesnih arheologa, postprocesni smatraju kako su teorija i empirija nerazdvojni termini te kako upotpunjuju jedno drugog približavajući se tako istini, ali je nikada ne dosežući (Šošić-Klindžić 2015, 135-136). Arheologija više nije gledana kao “egzaktna” znanost koja je povezana više s prirodnim znanostima, nego se intenzivnije počelo primjenjivati načela iz drugih humanističkih znanosti poput etnologije i sociologije. Bitno je spomenuti kako je termin postprocesne arheologije zapravo krovni termin koji obuhvaća inovacije u pristupu, a ne isključivo reakcija na prethodno razdoblje (Šošić-Klindžić 2015, 127).

Bihevioralna arheologija je grana arheologije koja temelje ima u procesnoj arheologiji, no svojim se razvojem približila postprocesnoj (LaMotta, Schiffer 2001). Bihevioralni arheolozi imaju za cilj definirati i opisati ljudsko ponašanje na temelju materijalnih ostataka pronađenih u arheološkim kontekstima. Izvor zaključaka o ljudskom ponašanju služe odnosi ljudi i predmeta unutar, u širem ili užem smislu (LaMotta, Schiffer 2001, 15).

LaMotta i Schiffer (LaMotta, Schiffer 2001) razlikuju tri bihevioralna stupnja. Ti stupnjevi su: 1) međudjelovanje, 2) djelovanje i 3) sustav (LaMotta, Schiffer 2001, 18-19). Prvi stupanj, međudjelovanje, se odnosi na shvaćanje osnovnog odnosa pojedinaca i predmeta (LaMotta, Schiffer 2001, 18). Stupanj djelovanja podrazumijeva proučavanje promjena u obrascu ponašanja neke skupine, tijekom određenog vremena (LaMotta, Schiffer 2001, 18). Posljednji stupanj označava skup shematskog (*patterned*) djelovanja neke skupine ljudi (LaMotta, Schiffer 2001, 19). Za potpune rezultate bitno je proučiti sva tri bihevioralna stupnja. Ljudska društva su slojevita. U njihovoj srži stoji pojedinac. Promjene će krenuti od trenutka kada se kod pojedinca stvori potreba za novim predmetom ili modifikacijom starog, bez obzira na to što ga je potaknulo. Ukoliko uporaba novog predmeta nadilazi potrebe jedne osobe, prihvatit će ga veći broj ljudi, možda i šira zajednica. Novi predmet doživljava svoj konačni razvojni stupanj kada mu oblik postane kanonski, uz poneke modifikacije koje ovise o kontekstu vremena i zajednice koja ga koristi. Proučavanjem određenog seta promjena, ne dobiva se potpuna slika bez razumijevanja njihovog završnog stupnja.

3. Geografsko-kronološke odrednice

3.1. Geografske odrednice

Geografsko područje obrađeno u ovom radu obuhvaća relativno širok prostor od Alpa do Dunava, a svojim najvećim dijelom prati međuriječje Save i Drave (Slika 1). Vode su u prošlim razdobljima igrale veliku stratešku ulogu, bilo zbog plodnosti okolnog tla, mogućnosti efikasne komunikacije ili zbog određenog stupnja zaštite koji su pružale. Iz tog razloga su odabrane kao granice analiziranog područja u ovom radu, makar nisu uvijek predstavljale fizičku granicu širenja kultura, ljudi i utjecaja. Idući od Julijskih Alpa kao zapadne granice, gornju i donju predstavljaju rijeke Drava na sjeveru te Kupa i Sava od Siska na jugu. Okvirnu zapadnu granicu predstavljaju Dunav do Vukovara i Bosut do Vinkovaca te prostor između njih, a uključen je i prostor lijevog toka ove rijeke te desni tok rijeke Save.

*Slika 1: geografske odrednice područja obrađenog u radu
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Central_Europe_relief_map_with_waterbodies.png)*

Navedeni prostor obiluje raznolikim reljefom i okolišem što je utjecalo i na one zajednice koje su tamo živjele. Većinski dio opisanog prostora pripada jugozapadnom dijelu Panonske nizine. Nakon nestanka Panonskog mora u pleistocenu, formiralo se plodno tlo s podlogom od

sedimentnog lesa (Bašić 2013, 23). Krajnji istok, uz tok rijeke Dunav, je pretežito šumsko-stepskog karaktera s nedostatkom padalina (Bašić 2013, 25-26). Krećući se zapadno, postepeno se počinju nazirati planinski i brežuljkasti krajevi. Na samom zapadu opisanog područja, krajolik zalazi u planinske lance Alpa (sjeverno) i Dinarida (južno). Sjeverozapadni predio je spoj alpskih, dinaridskih te panonskih elemenata pa je tako većinski brdovit i krški, s udolinama i brdima, bogatim šumom i podzemnim i nadzemnim vodama (Dular, Tecco Hvala 2007, 44-46). Također, ovaj je predio bogat metalnim rudama, pretežito željeznom (Dular, Tecco Hvala 2007). Reljef cjelokupnog područja se nije uvelike promijenio u odnosu na danas, izuzev pozicije tekućica s obzirom na njihovo uobičajenu dinamiku u prostoru (Dular, Tecco Hvala 2007, 64). Naravno, ne računajući ljudski utjecaj.

S obzirom na to što ovaj prostor zahvaća pozamašan dio južne Panonske nizine, populacije koje su živjele na njemu našle su se na strateški pogodnom prostoru s obzirom na mogućnost komunikacije s ostatkom Panonske nizine te alpskom i balkanskom zonom. Tromeđa kulturnih utjecaja iz navedenih smjerova, vidljiva je na arheološkom materijalu.

3.2. Kronološke odrednice

Kronološka odrednica prijelaza posljednjeg tisućljeća prije Krista označava i svojevrsnu promjenu u kolektivnom stanju europskih i mediteranskih društava. Prije no što se objasne mehanizmi promjena u tom razdoblju, nužno je smjestiti ga u širi vremenski kontekst.

C. J. Thomsen je u ranom 19. stoljeću napravio podjelu prapovijesti na kameno, brončano i željezno doba, koju je temeljio na fundusu danskog muzeja. Doduše, takav tijek je postojao i ranije u arheološkoj misli, od kuda je Thomsen, vjerojatno i dobio inspiraciju (Trigger 2006, 123). Ova podjela je postala opće prihvaćenom, a rabi se i u današnje doba. Jedna od osoba koja je nadogradila ovaj sustav svojim istraživanjima je P. Reinecke koji je brončano (oznaka Br) i željezno doba (oznaka Ha) razdvojio na stupnjeve A, B, C i D. Tu je podjelu temeljio na materijalu iz grobova i ostava Bavarske za brončano doba, a željeznodobnu, na groblju u Hallstattu u Austriji, eponimnom lokalitetu kulture starijeg željeznog doba srednje Europe, zbog čega je i odabrana kratica Ha (Reinecke 1924.). Međutim, s vremenom je uočeno kako ovakva raspodjela nije u potpunosti valjana te kako stupnjevi Ha A i Ha B ne pripadaju starijem željeznom dobu nego i dalje kasnom brončanom dobu. Nazivi su ostali isti, ali se podrazumijeva kako brončano doba traje od Br A stupnja do Ha B, a starije željezno doba uključuje faze Ha C i Ha D. Brončano doba se

također može razdijeliti na rano, srednje i kasno, koje svako ima svoje relativno-kronološke granice. S toga, rano brončano doba obuhvaća fazu Br A, a srednje brončano doba obuhvaća faze Br B i Br C. Kasnom brončanom dobu pripadaju preostale faze u trajanju od Br C do Ha B stupnja.

Nastavak na Reineckeovu podjelu predstavlja dorada od strane Hermana Müller-Karpea, koji je podijelio stupnjeve Ha A i Ha B na podstupnjeve. Stupanj Ha A je podijelio na Ha A1 i Ha A2, a stupanj Ha B na stupnjeve Ha B1, Ha B2 i Ha B3 (Reinecke 1902). Prilikom provođenja istraživanja određenih područja, pojedini autori su primijetili kako predložena raspodjela Reineckeovih stupnjeva ne vrijedi s obzirom na regionalne specifičnosti, a potencijalno i stanje istraživanja. Ksenija Vinski-Gasparini u svom iscrpnom radu „Kultura polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“ iz 1973. godine, ne može ustvrditi samostalno postojanje stupnja Ha B3, nego ga djelomično svrstava u zadnji stupanj (Vinski-Gasparini 1973, 22). Autorica je u spomenutom radu izvršila podjelu kompleksa kulture polja sa žarama na prostoru Hrvatske, temeljenu na brojnim nalazima iz ostava, ali se ujedno dotaknuvši i, tada dostupnih, rezultata istraživanja naselja i grobova. Obradivši širok spektar keramičkih i metalnih nalaza te povezavši iste s okolnim područjem i detektiravši njihove razvojne sljedove, razradila je podjelu na pet faza od I do V. Svaku fazu karakterizira određeni spektar predmeta koji se u njima ponavlja, na temelju čega je moguće uočiti postepeni razvoj oblika i načina njihovog ukrašavanja.

Pozamašan obol stvaranju kronologija na ovom prostoru, dao je slovenski arheolog Stane Gabrovec. Temeljem iskopanog groblja u dvorištu SAZU-a u Ljubljani, razdijelio je kronologiju ljubljanske grupe na tri faze, svaka s po dvije podfaze: Ia i Ib, IIa i IIb, IIIa i IIIb (Dular 2003; prema: Gabrovec 1973). Prostor Dolenjske je razdijelio na pet stupnjeva, od kojih neki imaju podstupnjeve: Podzemelj 1 i 2, Stična 1 i 2, zmijolike fibule, certoške fibule 1 i 2, negovske kacige 1 i 2 (Dular 2003; prema: Gabrovec 1964-1965; Frey, Gabrovec 1971).

4. Pregled grobnih cjelina kasnog brončanog doba

Kasno brončano doba (koje je trajalo od 13. st. pr. Kr. Do 8. st. pr. Kr.) od Alpa do Dunava, obilježeno je prisustvom kompleksa kulture polja sa žarama. Ona se protezala i na širem području srednje Europe. Kompleks kultura polja sa žarama je konceptualno, pomalo nespretan termin s obzirom na to kako su pod tim nazivom, znanstvenici sveli veliku količinu različitih regionalnih grupa koje se ponekad razlikuju. Na temelju dosada prikupljenog znanja o ovoj kulturnoj pojavi, malo je vjerojatno kako je postojala i određena etno-politička povezanost svih zajednica koje mu pripadaju. Međutim, ono što ih sve zaista povezuje je proces spaljivanja pokojnika i polaganje ostataka u ravnim grobovima, kao što naziv i nalaže. Ksenija Vinski-Gasparini je kronološki odvojila kompleks kulture polja sa žarama ovog područja na stariju i mlađu fazu, dodatno ih razdijelivši na pet faza (I-V) na temelju predmeta u ostavama (Vinski-Gasparini 1973).

Kompleks kultura polja sa žarama prostora obuhvaćenoga u ovome radu je povezan i sa širim prostorom, uglavnom s ostatkom prostora Karpatske kotline. Specifičnije, moguće je uočiti direktnu materijalnu povezanost s populacijama koje su obitavale prostorima Moravske, Zapadne Slovačke, Donje Austrije, Štajerske, Transdanubije, Velike mađarske nizine te do neke mjere i s istočnijim područjima poput Vojvodine i Transilvanije.

4.1. Kontinuitet iz srednjeg brončanog doba

Početak razvoja kompleksa kulture polja sa žarama nije u potpunosti poznat, ali se veže uz kontinuirani razvoj iz ranog te srednjeg brončanog doba i kulture grobnih humaka (Ložnjak Dizdar 2011b, 13-18). Upravo iz tog razloga je nužno ukratko prikazati sliku grobnih cjelina srednjeg brončanog doba. Nažalost, potpuna slika pogrebnih običaja srednjega brončanoga doba nije ostvariva u ovom trenutku s obzirom na slabo stanje istraživanja. Čini se kako je primarni način pokopavanja preminulih incineracijski uz pokoji izuzetak inhumacije, tj. biritualnosti (Ložnjak Dizdar 2011a, 246). Pokapanje spaljenih ostataka pokojnika u ravne grobove, poznato je i među ostalim zajednicama srednjeg brončanog doba poput transdanubijske grupe inkrustrirane keramike pa čak i među bačkim nalazima kulture grobnih humaka (Garašanin 1983a, Garašanin 1983b). Pod ostacima zida antičke starosti na lokalitetu Moravče-Rošnica, pronađeni su ostaci groba pod tumulom s tri ukopane osobe (Radovčić, Škoberne 1989, 98). U sjeveroistočnoj Slavoniji javila se zasebna skupina inkrustrirane keramike pod imenom daljsko-bjelobrdska (Majnarić-Pandžić 1998, 183). Naziv je dobila po dva eponimna groblja sa žarnim grobovima (Majnarić-Pandžić 1998,

183). Stil ukrašavanja posuda sadržan je u imenu: urezivale su se tanke crte različitih oblika te ispunjavale bijelom inkrustracijom. Na poznatoj žari iz Dalja (cca. 15.-14. st. pr. Kr.) na taj način su iscrtana kola (Majnarić-Pandžić 1998, 183). Nužno je spomenuti i idol iz groblja u Dalju koji predstavlja antropomorfni keramički predmet, s inkrustriranim linijama koje bi, po svojoj logici, predstavljale dijelove nošnje i ukrase (Majnarić-Pandžić 1998, 184). Na navedene kulturne grupe, utjecala je grupa Szeremle koja se nalazila uz Dunav, sjevernije od područja Srijema (Majnarić-Pandžić 1984, 82). Na krajnjem istoku, uz Dunav, nalazila se i grupa Belegiš I čiji je običaj pokapanja također bio paljevinski u keramičkim loncima visokog vrata (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 53-54).

4.2. Grobne cjeline starije faze kompleksa kulture polja sa žarama

Starija faza kompleksa kulture polja sa žarama na prostoru od Alpa do Dunava, trajala je u 13. i 12. st. pr. Kr. po apsolutnoj kronologiji, tj. u periodima od Br D do Ha A2 stupnja, po relativnoj kronologiji (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017). Novijim istraživanjima utvrđeno je kako su se groblja ove faze razvila uz naselja koja su bila smještena na povišenim pozicijama uz tekućice (Ložnjak Dizdar 2011b, 14-17). Mjesta spaljivanja, nažalost, nisu pronađena (Ložnjak Dizdar 2011b, 17).

U najstarijim fazama prostora obuhvaćenim ovim radom, poznate su dvije skupine kompleksa kulture polja sa žarama koje su živjele paralelno jedna s drugom. Jedna od njih je Virovitička skupina. Naziv je dobila po eponimnom lokalitetu istoimenog grada, gdje se nalazi jedna od nekropola ove skupine. Njeno rasprostiranje je Ksenija Vinski-Gasparini ocrtala na području Posavine i Podravine (Vinski-Gasparini 1983, 552), gdje na istoku svog rasprostiranja graniči s grupom Belegiš II, kulturnog kompleksa kanelirane keramike. Ista autorica je navela kako grupa ne prelazi zapadnu granicu Kalnika i Medvednice (Vinski-Gasparini 1983, 552), no istraživanjima u zadnjih par desetljeća, potvrđeno je i njeno postojanje u Prekmurju i Štajerskoj (Teržan 1999, 100) te Dolenjskoj (Murgelj 2014). Od poznatih nekropola, nužno je spomenuti: eponimnu Viroviticu, Sirovu Katalenu, Moravče, nekropolu u gradu Ptuju te poneke nalaze pojedinačnih grobova poput onih iz Vočina i Zbelave. Bitno je napomenuti kako svi podaci o pogrebnim ritualima ove skupine dobiveni istraživanjima na nalazištima s iznimno malim brojem grobova. Pitanje je koliko je slika o virovitičkoj skupini kompletna. Pogrebni procesi povezani s ovom skupinom slijede one tipične za kompleks kulture polja sa žarama. Nažalost, mjesta spališta, tj.

lomače, nisu zabilježena prilikom istraživanja, stoga nije poznato gdje su se u odnosu na mjesto pokopa, održavala. Na keramici s nekropole na Moravču detektirano je kako su unutarnje stijenke nekih posuda popucale jer su još znatno vrući ostaci bivali položeni unutar posuda, implicirajući kako se njihovo odlaganje zbilo za vrijeme ili netom nakon izgaranja na lomači (Sokol 1996, 33). Također je na materijalu s ovog lokaliteta uočeno korištenje posuda koje su se koristile u svakodnevnom životu, a nisu bile proizvedene specifično za funkciju pokopa (Sokol 1996, 34). U nekom trenutku, u odnosu na period spaljivanja pokojnika, iskopala se grobna raka koja je za ovu grupu najčešće bila okruglog presjeka (Vinski-Gasparini 1973, 37; Ložnjak 2003). Nakon iskopavanja grobne rake i prije polaganja urne, dno rake se posulo fragmentima keramičkih posuda. (Vinski-Gasparini 1973, 37). Paralele s ovakvima pogrebnim običajem se mogu povući s područjem Bakonjske gore u Transdanubiji, s prijelaza srednjeg na kasno brončano doba (Ložnjak Dizdar 2011a, 245). Tipično za ovu grupu, ostaci pokojnika su se polagali u urnu koja je bila pokrivena zdjelom. Keramički materijal virovitičke skupine vuče korijene iz srednjeg brončanog doba srednjeg Podunavlja i Transdanubije, koje karakterizira kultura grobnih humaka što je vidljivo na materijalu iz Jakopovca i Moravča (Vinski-Gasparini 1983, 563-564; Ložnjak Dizdar 2011a, 246). U određenim grobovima, nalaze se keramičke posude kao dodatni prilog. Za razliku od njih, metalni prilozi su iznimno rijetki. Poznati su brončani nalazi igala, omanjeg bodeža i jednog dlijeta s virovitičke nekropole (Vinski-Gasparini 1973, 42-43). Naposljetku je prije zatrpavanja, posipan pepeo s lomače (Vinski-Gasparini 1983, 558).

Skupina Barice-Gređani bila je suvremena skupini Virovitica i njen južni susjed. Protezala se duž srednjeg toka rijeke Save. Područje ove skupine je zahvaćalo prostor od Nove Gradiške na istoku, do Županje, a obuhvativši i područje Požeške kotline i Đakova na sjeveru (Marijan 2014, 225). Skupina Barice-Gređani zalazi južno od rijeke Save do prostora Doboja, gdje dolazi u kontakt sa Glasinačkom kulturom (Marijan 2014, 225). Dva eponimna lokaliteta predstavljaju Barice kod Bosanske Gradiške i Gređani kod Nove Gradiške. Skupina Barice-Gređani je definirana i sagledavana kao cjelina zadnjih par desetljeća. Iako je Ksenija Vinski-Gasparini u svojim djelima istaknula njene elemente, proučava ih odvojeno i ne ističe njihovu zasebnost. Nakon što su definirana oba dijela ove skupine, Kornelija Minichreiter ih spaja u cjelinu, koristeći pritom jedinstvenost geoloških i hidroloških karakteristika obje strane doline rijeke Save (Minichreiter 1982/83, 84-85). Relativnom kronologijom, skupina Barice-Gređani se svrstava u period BrD i HaA1 (Minichreiter 1982/83). Nekropole ove skupine su Batković, Dvorovi, Kulaši,

Mala Brusnica, Radosavska (Vinski-Gasparini 1983, 632-633), Perkovci, Vranovci, Oriovac, Požega, Grabarje, Gornji Bukovci (Minichreiter 1982/83, 7) te Migalovci-Vivodine (Ložnjak Dizdar et al. 2012). Potencijalno se u nekropole mogu pribrojati Malinovci kod Našica s obzirom kako je tamo pronađen samo jedan grob, a time bi bila najsjevernija nekropola skupine Barice-Gređani (Vrkić et al. 2012). Iako ova skupina spada u kompleks kulture polja sa žarama, karakteristike pokopavanja njenih nositelja predstavljaju regionalni specifikum. Naime, spaljeni ostaci pokojnika su položeni direktno na dno rake, povrh kojih je zatim položena zdjela u funkciji urne. Nakupine ostataka okupljene su u kompaktnu cjelinu, s toga je moguće izvući zaključak kako su bile pohranjene u nekakav recipijent, koji bi s obzirom na svoje nedostajanje, bio organskog podrijetla (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 76). Na nekropoli Popernjak, još vrući ostaci su odloženi u zdjelu kako bi se, prije spuštanja u raku, stvrdnuli s posudom (Marijan 2014, 228). Borivoj Čović navodi kako su se ukopi ove grupe izvršavali pod tumulima (Čović 1988, 21), što je povezivano s prethodnom kulturom grobnih humaka, no Boško Marijan takve konstatacije opovrgava (Marijan 2014, 227). Bitno je i spomenuti par nalaza raka s posudama, bez spaljenih ljudskih ostataka. Riječ je o nalazima 66 i 70 s groblja Barice-Gređani koji su obilježeni kao kenotafi te koji sadrže preko deset keramičkih posuda od kojih su neke bile obrnuto okrenute, a neke razbijene (Ložnjak Dizdar 2011b, 20). Nalazište Popernjak je također sadržavalo tri „kenotafna“ groba, 8, 22 i 26, koje Boško Marijan pripisuje muškom rodu, s obzirom na manjak muških grobova s ostacima (Marijan 2010, 108). Boško Marijan u svojem radu o brončanom dobu Slavonije, također navodi kako su zdjele njegovog tipa A (zdjele širokog otvora, šireg donjeg konusa i trakaste ručke na vratu) tipične samo za ženske grobove (Marijan 2010, 119; Ložnjak Dizdar 2011b, 19). Čini se kako su ženski grobovi starije faze kompleksa kulture polja sa žarama, općenito bogatije opremljeni (Ložnjak Dizdar 2011b, 20). Od metalnih nalaza, pronađeni su dijelovi brončanih osobnih ornamenata koji su bili dio nošnje te su bili spaljeni skupa s pokojnikom (Marijan 2014, Ložnjak Dizdar 2014). Izuzev utjecaja iz srednjoeuropskih krugova kulture grobnih humaka, materijal grupe Barice-Gređani okarakteriziran je i utjecajima balkanskog područja. Primjer toga su igle pločaste glave i ukrasom bikoničnog čvora na vratu te okrugle pojasne kopče iz kasnijeg razdoblja (Vinski-Gasparini 1983, 635).

Istovjetno s dijelom postojanja virovitičke skupine, dolazi do pojave nove grupe, grupe Zagreb, koja joj je i prostorno bliska. Ona će, pod utjecajem sve snažnijeg ulijeva baierdorfsko-velatičkih elemenata, uzrokovati nastanak nove, mlađe faze. Taj se proces dogodio pred sam kraj faze BrD,

a konačni oblik zadobio tijekom faze HaA1 te dijelom faze HaA2 (Vinski-Gasparini 1983, 571-574). Međutim, slovenski autori smatraju kako je zagrebačka grupa zapravo integralni dio u potpunosti organskoga razvoja virovitičke skupine te kako su novopridošli baierdorfsko-velatički utjecaji evolucijski slijed (Dular 1999, 90). Unutar područja grada Zagreba, zabilježene su dvije eponimne nekropole koje ujedno označavaju dva razvojna stupnja. Riječ je o grobljima Zagreb-Vrapče i Zagreb-Horvati. Nekropola Zagreb-Vrapče predstavlja njenu stariju fazu, a nekropola Zagreb-Horvati njenu mlađu fazu (Vinski-Gasparini 1983). Iznimno zanimljiv novi moment u pogrebnim ritualima predstavlja rijetka prisutnost korištenja kamenih ploča za oblaganje grobne rake, unutar koje se postavila žara s ostacima pokojnika, što je direktan rezultat baierdorfsko-velatičkih utjecaja (Vinski-Gasparini 1983, 575-576). Grupa Baierdorf-Velatice je grupa kompleksa kulture polja sa žarama koja se nalazi na području srednjeg Podunavlja (Moravska, Donja Austrija). Utjecaj ove skupine često se povezuje s područjem opisanim u ovom radu, a očitava se u materijalu i običajima. Izuzev već spomenutih kamenih ploča, nužno je spomenuti još neka obilježja: male zdjelice visokih ručki, lonci širokih kosih kanelura, posude visokog vrata i horizontalno facetiranog ramena ili igle koljenastog zadebljanja na vratu (Vinski-Gasparini 1973). U ostatku poznatih nekropola ove grupe, običaj pokapanja je tipičan za kompleks kulture polja sa žarama. Metalni grobni prilozni nisu česti za ovu grupu, tek pokoji je iznimka, poput groba 1 iz Zagreb-Vrapča u kojem su pronađeni britva, igla i pinceta (Vinski-Gasparini 1973, 70). Metalni predmeti ove grupe puno su češći u ostavama, kojih je velik broj.

4.3. Grobne cjeline mlade faze kompleksa kulture polja sa žarama

Mlađu fazu kompleksa kulture polja sa žarama, na prostoru od Alpa do Dunava, moguće je pratiti u nekoliko kulturnih grupa, koje karakteriziraju, kako zajednički elementi, tako i određeni specifikumi koji su nastali pod utjecajem kulturnih pojava izvan matične domene. Te kulturne pojave su najčešće susjedne kompleksu kultura polja sa žarama, ali ponekad i iz udaljenijih krajeva. Razlike među kulturnim grupama vidljive su podjednako u materijalnoj kulturi i u načinu pokopavanja, tj. odlaganja žara i pepela pokojnika. Na tragu toga, promjene na ovom području, u sklopu svih tih različitih grupa, se događaju paralelno, ali one nemaju istu pozadinu, a samim time se niti ne manifestiraju na identičan način. Najveću ulogu u tome igraju već spomenuti vanjski faktori koji se prelijevaju na ovaj prostor, pretežito je riječ o utjecajima koji dolaze sa zapada i istoka.

Krećući se od zapada prema istoku, od Alpa prema Dunavu, kompleks kultura polja sa žarama na navedenom prostoru čine: ruška grupa, ljubljanska grupa, grupa Velika Gorica-Dobova, grupa Kupa/Ozalj, grupa uz rijeku Savu te grupa Dalj. Na samom kraju mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama, u osvit željeznog doba, pojavljuju se također i svetolucijska i notranjska grupa te budinjački facijes dolenske grupe koji je u kasnom brončanom dobu povezan s ljubljanskom grupom.

Na prostoru od Alpa do Žumberka je došlo do porasta velikih grobova na prijelazu u mlađu fazu kompleksa kulture polja sa žarama, čiji su nositelji bile nove skupine poput skupine Ruše (Teržan 1999, 111). Nositelji ruške skupine, nastanjivali su plodne doline rijeke Drave (Gabrovec 1983, 55). Ovo područje je nemoguće rastaviti na Müller-Karpeova razdoblja Ha B1, B2 i B3, već jedino na stariji ili mlađi horizont Ha B razdoblja, što potvrđuju i rezultati dobiveni radiokarbonskim datiranjem (Črešnar, Teržan 2014, 697). Prva nekropola ove skupine, na eponimnom lokalitetu Ruše, otkrivena je 1875. godine, a poslužila je Hermanu Müller-Karpeu za raspodjelu HaB stupnje na Ha B1-B3 (Gabrovec 1983, 54-55). Od ostalih nekropola ističu se Maribor, Radvanje, Pobrežje, Hoče, Brinjeva Gora, Zgornja Hajdina, Rabelčja vas, Ptuj i Ormož (Črešnar 2006, 99). Grobovi su bili paljevinski u žarama s popratnim priložima, a nerijetke su i kamene ploče koje su ih pokrivala (Gabrovec 1983, 62-63).

Ljubljanska skupina rasprostirala se ne područjima Središnje Slovenije, Ljubljanskog barja, Dolenjske i Gorenjske (Teržan 1999, 111-112). Trajala je od HaA2/B1 do HaB3/C1 stupnjeva po kronološkoj podjeli (Teržan 1999, 113). Eponimni lokalitet se nalazi u dvorištu zgrade SAZU (*Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti*) u Ljubljani. Upravo je zbog velike količine grobova, njih čak 323, ova skupina dobila ime (Gabrovec 1983, 64). Od ostalih nekropola, ističu se Novo Mesto, Mokronog, Bled i Vače (Gabrovec 1983, 64). U početnoj fazi, iskopani materijal pokazuje paralele s panonskim prostorom, a u kasnijoj (od 9. st. pr. Kr.) s mediteranskim područjem (Jadranska obala, Apeninski poluotok) te s pokojim priljevom „istočnjačkih“ utjecaja (Gabrovec 1983, 64-68). Lučna jednopetljasta fibula je na ovaj prostor vjerojatno došla s italčkog područja, jer je prema istoku taj predmet povezan s drugačijim oblicima (Gabrovec 1983, 66). Nadalje, prisutne su i sljepoočničarke s koštanim perlama (Gabrovec 1983, 66). Tipične istočnjačke primjere, s druge strane, predstavljaju naočalasta fibula, koja se nalazila u ženskim grobovima, bimetalna vačka fibula i dijelovi konjske opreme tipičnog pontsko-kavkaskog načina sprezanja

konja (Gabrovec 1983, 66-67). Također su prisutni i balkanski elementi, vidljivi u fibuli tipa Golinjevo (Gabrovec 1983, 66). Način pokapanja je tipičan za ovo razdoblje i prostor; incineracijski u ravnom grobu, s izuzetkom prekrivne zdjele koja je bila okrenuta ispravno (Gabrovec 1983, 69). Nedaleko od groblja je 1971. godine pronađen debeli sloj gareži, ljudskih kosti te fragmenti brončanih i keramičkih predmeta, koji se interpretira kao mjesto spališta (Puš 1973, 391). Nekropole ljubljanske skupine traju i u halštatsko doba, poprimajući nove elemente (Gabrovec 1983, 64).

Prilikom otkopavanja groblja u Velikoj Gorici, Viktor Hoffiller je 1908. godine naišao na skupinu paljevinskih i skeletnih grobova (Hoffiller 1909). Urne su bile položene u raku te su rjeđe bile poklopljene zdjelom (Hoffiller 1909, 121-122). Bitnu odliku ove skupine predstavljaju poneki primjerci posuda s rupom pri vrhu (Hoffiller 1909). Spaljeni ostaci, kao metalni predmeti, su bili djelomično odloženi u keramičku posudu, a djelomično su bili raštrkani oko nje (Hoffiller 1909, 122). Dakle, pokojnici su bili spaljivani skupa s nošnjom nakon čega su svi ostaci skupljeni te djelomično položeni u urnu, a djelomično zasipani u raku. Moguće je uočiti razlike u nošnji kod muškaraca i žena. Muški elementi metalne nošnje predstavljaju igle te britve, noževi i koplja (Ložnjak Dizdar 2013, 101). Ženske grobove simboliziraju različite fibule i prstenasti nakit (ogrlice, narukvice i ukrasi za kosu) (Ložnjak Dizdar 2013, 101-102). Početak ove grupe može se smjestiti u početak 11. st. pr. Kr., a njen kraj sigurno iza prve polovice 9. st. pr. Kr. (Ložnjak Dizdar 2013, 102). Grupa Velika Gorica je srodna grupi Dobova, zbog čega se često u novijoj literaturi koristi termin Velika Gorica-Dobova (npr. Ložnjak Dizdar 2013). U starijoj literaturi srodstvo je bilo povezano s Ruškom skupinom (Gabrovec 1983). Janez Dular je odredio kronološki okvir za dobovsku grupu u trajanju od HaA1 do HaB2 (Teržan 1999, 113). Na eponimnom lokalitetu Dobova, od velike važnosti je grob 289. Naime, riječ je o bogatom ženskom ukopu koji je sadržavao brončane ogrlice, narukvicu i fibulu (Gabrovec 1983, 56). Općenito su bogatiji bili ženski grobovi dobovskog groblja. Zanimljivo je kako je samo u jednom grobu pronađeno oružje, brončano koplje u grobu 69 (Teržan 1999, 115).

Na području uz rijeku Kupu, spaljene ostatke pokojnika se odlagalo pretežito u urnu s poklopcem ili direktno u raku, ali moguće je uočiti i polaganje ostataka u raku obloženu kamenim pločama (Ložnjak Dizdar 2013, 103). U groblja ove skupine na kojima je moguće pratiti navedene pogrebne karakteristike ubrajaju se i groblja Ozalj, Krupače i Trešćerovac. Na materijalu iz

grobova vidljivi su utjecaji s prostora Dolenjske, ali i iz japodskog prostora, koji se nalazio južno od skupine Kupa/Ozalj (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 109). Međutim, na primjeru igala s brončanim prstenima i igala s bikoničnom i plošnom glavom, vidljive su i poveznice s posavskim i balkanskim kulturnim krugovima (Ložnjak Dizdar 2013, 104). Najranija kronološka granica pokupske skupine stavljena je na sam kraj 9. st. pr. Kr., a najkasnija negdje u 7. st. pr. Kr. (Ložnjak Dizdar 2013, 104). Bitan nalaz za ovu skupinu predstavlja mač tipa Möringen iz uništenog groba koji je specifičan zbog toga što je ovo najjužniji primjer mača toga tipa te jedini na ovom prostoru (Vinski-Gasparini 1973, 154-158).

Kremacijski ukopi pod tumulom u dolini srednjeg toka rijeke Save, zabilježena su pojava u mlađoj fazi kompleksa kulture polja sa žarama. Specifično, riječ je o lokalitetu Dolina-Glavičice koji je istraživan od 2009. do 2017. godine te u sklopu kojeg je istraženo nekoliko tumula od dosad zabilježenih 15 (Ložnjak Dizdar et al. 2010; Ložnjak Dizdar et al. 2011; Ložnjak Dizdar et al. 2013; Ložnjak Dizdar et al. 2014; Ložnjak Dizdar et al. 2018a). Svi pronađeni predmeti upućuju na fazu HaB3, tj. drugu polovicu 9. i 8. st. pr. Kr. (Ložnjak Dizdar et al. 2010, Ložnjak Dizdar et al. 2011; Ložnjak Dizdar et al. 2013; Ložnjak Dizdar et al. 2014; Ložnjak Dizdar et al. 2018a). Spaljeni ostaci pokojnika bili su položeni u organski recipijent, koji je zbog svoje prirode u međuvremenu nestao. Na materijalu prikupljenom iz grobova ove skupine uočeni su panonski i balkanski utjecajni impulsi (Ložnjak Dizdar 2013, 111).

Istraživanja izvršena u novije vrijeme, unazad pet, šest godina, provedena su modernim principima koja uključuju drugačiji pogled i pristup radu iskopavanjima i analizi pronađenog materijala. Multidisciplinarni pristup, koji ionako više ne spada u *novum* metodologije, primijenjen je pri obradi antropoloških i zooloških ostataka. Podaci dobiveni takvim analizama nude dodatne dimenzije u shvaćanju i rekonstrukciji života kasnobrončanodobnih populacija. Jedno od nalazišta koje je istraživano na taj način je Slatina. Riječ je o groblju na području Podravine koje se koristilo po završetku virovitičke skupine, a trajalo je u 11. st. pr. Kr. (1100.-1060. pr. Kr.), tj. pred kraj Ha A1 stupnja i za vrijeme Ha A2 stupnja (Dizdar 2018, 8; Forenbaher 2018, 251). Ono se skupa s kasnobrončanodobnim naseljem, nalazi u blizini današnjeg grada Slatine, a iskopavano je tijekom jeseni 2009. godine (Ložnjak Dizdar 2018a, 12). Princip pokopavanja je tipičan za ovo područje i razdoblje. U raku je položena posuda u funkciji urne, za koju su korišteni lonci, amfore i vrčevi, s ostacima pokojnika, na koju su položene zdjelice ili šalice u funkciji poklopca (Ložnjak Dizdar

2018b, 200; 210). Stil keramičkih nalaza ovog groblja, kao i način pokapanja, srodan je srednjem Podunavlju, a sličnosti su uočljive u istodobnim grobljima na prostoru od Alpa do Dunava poput onog u Dobovi ili Dalju (Ložnjak Dizdar 2018b). U određenim grobovima se nalaze cjelovite i fragmentirane posude, od kojih su neke bile izložene vatri (Ložnjak Dizdar 2018b, 213). Ostaci dijelova nošnje koji su bili spaljeni skupa s pokojnom osobom, pronađeni su u nekoliko grobova, a uključuju brončani nakit, staklene perle te jedan nožić (Ložnjak Dizdar 2018b, 216-221). Antropološkim i arheološkim analizama uočen je i jedan dvojni grob koji je sadržavao dvije urne unutar kojih su se nalazili ostaci djeteta u dobi od 1 do 4 godine te žene od 20 do 35 godina (Ložnjak Dizdar 2018b, 196; Rajić Šikanjić 2018, 227-228). U ponekim grobovima je zabilježena i prisutnost životinjskih kosti (pretežito domaćih životinja) koji potencijalno upućuju na određeni običaj povezan sa spaljivanjem i/ili pokopom (Radović 2018).

4.4. Grobne cjeline skupina s izraženim željeznodobnim kontinuitetom

Nositelji svetolucijske skupine nastanili su područje uz rijeku Soču, tj. Posočje te neke susjedne dijelove (Gabrovec 1987a, 120). Okoliš je raznolik i uključuje planinske, brdske pa čak i primorske predjele. Svetolucijska skupina se pretežito proučava kao željeznodobna skupina, no svoje korijene seže već u prvu polovicu 8 st. pr. Kr. i srodna je periodima Notranjska 2 i Ljubljana IIa (Gabrovec 1987a, 125). Sveukupna podjela ove grupe sastoji se od perioda I a-c i II a-c (Gabrovec 1987a, 123). Način pokopa u svetolucijskoj skupini je skoro pa isključivo paljevinski u ravnim grobovima, gdje su ljudski ostaci položeni direktno u raku (Gabrovec 1987a, 138-139). Spaljivanje je izvedeno na posebnim mjestima blizu groblja, dokaz čemu služe lokaliteti Kobaridi, Most na Soči i Bitnje (Gabrovec 1987a, 139). Još u devetnaestom stoljeću su iskopavanja rezultirala velikim brojem grobova, npr. 3960 iz Mosta na Soči i 1100 iz Kobarida (Gabrovec 1987a, 121). Od groblja kasnog brončanog doba, korisno je još spomenuti i Tolmin. Najčešće metalne predmete u grobovima predstavljaju fibule i igle te ostaci brončanih posuda, a ostali tipovi metalnih predmeta su iznimno rijetki (Gabrovec 1987a, 123-138).

Notranjska skupina definirana je područjem istoimene regije, čiji se okoliš može definirati kao spoj alpskog i sredozemnog. Doduše, rasprostiranje tadašnje notranjske skupine zalazi i u današnju Primorsku regiju (Gabrovec 1987b, 152). Početak prve faze ove skupine, smješta se u 10. st. pr. Kr., a trajao je i u 9. st. pr. Kr. (Gabrovec 1987b, 155). Od sveukupno šest faza, još jedino druga spada pod brončano doba, ostale su razvojne faze željeznodobne notranjske skupine (Gabrovec

1987b). Grobni inventar je moguće, tipično za kompleks kulture polja sa žarama, podijeliti na muški i ženski. Nositelji notranjske skupine pokapali su se i inhumacijski i incineracijski tijekom svih razvojnih faza (Gabrovec 1987b, 165). Pokrivanje kamenom pločom je bio poprilično česta pojava, podjednako za kosturne i žarne grobove (Gabrovec 1987b, 165). Zanimljivo je kako upravo stariježeljeznodobni grobovi ne sadrže oružje, a kasnobrončanodobni i mlađeželjeznodobni sadrže (Gabrovec 1987b, 166). Tipično oružje u grobovima predstavljaju mačevi s jezičastom i punom drškom te brončana i željezna koplja (Gabrovec 1987b, 155-156). U drugoj razvojnoj fazi nakit također počinje biti izrađivan od željeza (Gabrovec 1987b, 156). Najpoznatije nekropole predstavljaju: Križna gora, Škocjan, Šmihel i Trnovo (Gabrovec 1987b, 152-153). Sve te nekropole imaju kasnobrončanodobnu bazu i izašle su iz funkcije u četvrtoj i petoj razvojnoj fazi, tj. 6. i 5. st. pr. Kr. (Gabrovec 1987b, 159).

Na Žumberačkom gorju, na potezu između Novog Mesta i Zagreba, smješten je lokalitet Budinjak, po kojem je dobila ime kulturna skupina tog prostora. Riječ je o lokalitetu koji uključuje visinsku gradinu te obližnju nekropolu od čak 141 zabilježenog tumula (Škoberne 2004, 140). Pokapanje je, doduše, počelo i ranije, u kasnom brončanom dobu, kada se pokojnike spaljivalo i pokapalo u ravna groblja. Tumuli su bili bogato opremljeni grobnim priložima, među kojima se najviše ističu dvije vrste kalotastih kaciga, jedna s, a druga bez metalnih ploča (Škoberne 1999). Od ostalog priloga, bitno je spomenuti i metalno oružje, nakit te bogati keramički fundus (Škoberne 1999). U kasnom brončanom dobu budinjački prostor spada pod utjecaj ljubljanske skupine (Ložnjak Dizdar 2013). U starijem željeznom dobu najistaknutiji je kulturološki utjecaj s područja Dolenjske, time i s alpskog prostora, no osjetni su i utjecaji iz Panonske nizine i Balkanskog područja (Škoberne 2004). Fenomen ove skupine predstavljaju zabilježeni različiti načini ukopavanja, specifično, njih 10, podijeljena u tri razvojna stupnja (Škoberne 2004, 140-142). Prvi razvojni stupanj, Budinjak I, obuhvaća vrijeme kasnog brončanog doba, točnije 10. i 9. st. pr. Kr. (Škoberne 2004, 140). U literaturi postoji konsenzus, po kojem je budinjačka skupina, zapravo povezana sa ljubljanskom skupinom kompleksa kulture polja sa žarama (Ložnjak Dizdar 2013). Sukladno toj kulturnoj pripadnosti, način pokopavanja je incineracijski, pod ravnim grobovima. U narednom stupnju, Budinjak II, dolazi do pojave tumula. Ovaj se stupanj dijeli na podfaze Budinjak IIa i Budinjak IIb (Škoberne 2004, 144). U fazi IIa najčešći su incineracijski ukopi pod tumulima (uz prisutnost u ravnim grobovima), a u fazi IIb, dominantan način ukopa postaje inhumacijski pod tumulima (Škoberne 2004, 144). Faza IIa je trajala od 800. do 730./720.

g. pr. Kr., a faza IIb od 730./720. do 620. (Škoberne 2004, 144). Inhumacijski ukopi pod tumulima dominiraju i u posljednjoj fazi, Budinjak III, koja je trajala od 620. do 550./530. g. pr. Kr. (Škoberne 2004, 144). Neki tumuli imaju više ukopa, čime se budinjačku skupinu povezuje s dolenjskom (Potrebica 2013a, 64). Groblje je bilo aktivno od razdoblja Ha B2 do Ha D2 (Potrebica 2013a, 64).

Na krajnjem istoku, neposredno uz rijeku Dunav, nastala je grupa Dalj. Ime je dobila po eponimnom lokalitetu Dalj-Busija, a rasprostire se na području mađarske i hrvatske Baranje, zatim na dijelu zapadnog Srijema te djelomično u Bačkoj, s lijeve strane Dunava. Specifičnost ove grupe je njen dugotrajan život koji je trajao od 10. do 6. st. pr. Kr. (Metzner-Nebelsick 2002). Prelazak kasnog brončanog doba u starije željezno doba, vidljiv je kod daljske skupine u materijalnoj kulturi i načinu ukopavanja pokojnika, no u ovom poglavlju će biti obrađene samo one karakteristike povezane s njenim starijim horizontom. Među poznatim nekropolama ove skupine, spadaju već spomenuta Dalj-Busija, zatim Vukovar Lijeva bara, Doroslovo, Batina i Sotin. Način ukopa na ovim nekropolama je uobičajen za kompleks kulture polja sa žarama; ostaci pokojnika su smješteni u urnu, koja je poklopljena i položena u grobnu raku. Za razliku od prethodnih faza i njihovih kulturnih grupa, u grobovima daljske grupe prisutni su slučajevi s pozamašnjom količinom popratnih keramičkih posuda. Rezultati istraživanja u Batini, na položaju Sredno potvrdili su pretpostavke donesene na temelju terenskog pregleda iz 2008. godine u kojem su nađeni predmeti iz prapovijesnih i rimskih slojeva (Bojčić et al. 2011). U nekoliko provedenih kampanja, otkriveno je preko 50 grobova na ravnom groblju koji su pripadali daljskoj skupini (Bojčić et al. 2011; Hršak et al. 2013; Hršak et al. 2014; Hršak et al. 2015; Hršak et al. 2016; Hršak et al. 2017; Bojčić et al. 2018). Grobovi su pripadali u dva horizonta, kraj kasnog brončanog doba te početak starijeg željeznog doba (Bojčić et al. 2011, 15). Zanimljivo je kako se grobni prilozni nalaze skoro isključivo u kosturnim grobovima, koji su nova pojava na ovom prostoru (Vinski-Gasparini 1983, 611). Nova pojava su, također, i željezni predmeti, a jedan takav primjer predstavlja lučna dvopetljasta fibula (Vinski-Gasparini 1983, 611-612). Čest nakit su i naočalaste fibule s osmicom u sredini (Vinski-Gasparini 1983, 612). Kontakte s Podunavljem i perialpskim predjelima dokazuje fibula tipa Vače iz vukovarske nekropole (Vinski-Gasparini 1983, 612). Oružja su rijetko zastupljena u grobovima (ali i u ostavama), no za razliku od njih, noževi nisu (Vinski-Gasparini 1983, 612).

5. Promjene na temelju grobnih cjelina

Na temelju prethodno iznesenih opisa grobnih cjelina grupa kompleksa kulture polja sa žarama, vidljivi su raznoliki pristupi i interpretacije jednog načina pokapanja (Slika 2). Također su uočljive nekoliko većih postepenih promjena. Prva i osnovna poveznica svih zajednica kompleksa kulture polja sa žarama je pokapanje spaljenih ostataka u ravne grobove. Izuzev toga, uočeno je kako dimenzije grobova nisu bile velike, tek dovoljno kako bi žare i popratni materijal mogao biti položen (Ložnjak Dizdar, Potrebitica 2017, 75). Ostaci pokojnika su prvo bili odloženi u nekakvu vrstu recipijenta, najčešće keramičku žaru, no ponekad u organski materijal. Tek izuzetno su ostaci bili odlagani direktno na tlo rake. S obzirom na to kako se grobovi najčešće nisu međusobno presijecali, moguće je zaključiti kako su bili na neki način označeni s gornje strane.

Slika 2: varijacije paljevinskog pokapanja u ravnim grobovima kompleksa kulture polja sa žarama: Grupa Virovitica: 2, 3, 5; Grupa Barice-Gređani: 1, 4; Grupa Zagreb: 6; Slatina: 8; Grupa Kupa/Ozalj: 10, 11, 12; Grupa Dalj: 7, 9 (Ložnjak Dizdar 2013, 100).

S druge strane, dinamika promjena u grobnim cjelinama, tijekom kasnog brončanog doba, se jasno iscrta. Specifično je riječ o povećanju broja predmeta u grobovima, pojavi željeznih

predmeta i uvoza s udaljenih krajeva te tumula, inhumacije i promjena u pogrebnim običajima. Međutim, promjene se događaju i izvan samih grobova i vidljive su i u naseljima te ostavama.

5.1. Promjene u načinu pokopavanja

5.1.1. Tumuli

Nasuprot ravnim grobovima u kojima se ostaci polažu u raku iskopanu u tlu, tumuli su način pokopavanja u kojem se odlaže velika količina zemlje i kamenja kako bi se stvorila visoka, brežuljkasta konstrukcija. Ponekad se u središtu nalazi i drvena i/ili kamena konstrukcija unutar koje su položeni ostaci pokojnika s predmetima. Ovakvo kompleksno zdanje iziskuje veliki napor pri stvaranju, ali zato predstavlja monumentalan i vidljiv objekt (Harding 2000, 84). Dosadašnjim interpretacijama, tumuli su pripisani isključivo imućnijim i moćnijim članovima zajednice, upravo zbog velike količine potrebnih resursa, ali i velike uočljivosti (Harding 2000, Potrebica 2013a). Međutim, neki znanstvenici su ustvrdili kako bi ukopi pod tumulima zapravo uključivali svu populaciju, a ne samo odabrane pojedince (Harding 2000, 84-85; prema: Atkinson 1972). S druge strane, određena područja, poput Požeške kotline u starijem željeznom dobu, ukazuju na veću ekskluzivnost tumula kao načina pokapanja s obzirom na njihov malen broj. U korist argumenta kako su korišteni od strane manjeg, ali ekonomski snažnijeg, dijela populacije, ide i činjenica kako su često bogati predmetima. Kao takvi su često bili izloženi pljačkama (Harding 2000, 85). Tumuli su bili primarni oblik pokapanja u srednjem brončanom dobu srednje Europe u sklopu kulture grobnih humaka. Njihov kontinuitet s ranim brončanim dobom i bakrenim dobom, nije poznat (Harding 2000, 99). Nakon srednjeg brončanog doba, za vrijeme većinskog trajanja kompleksa kulture polja sa žarama, nije ih bilo (uz iznimke). Pojavljuju se tek pred kraj postojanja kompleksa kulture polja sa žarama.

Na prostoru od Alpa do Dunava, prva pojava tumula zabilježena je u prvom tisućljeću prije Krista, u 8. st. pr. Kr. Specifično riječ je o tumulima lokaliteta Hrib Metlika, Budinjak, Dolina-Glavičice i Batina-Sredno. Na lokalitetu Hrib Metlika, nalazi se šest dokumentiranih tumula (Grahek 2004). Godine 1987., prilikom zaštitnog iskopavanja u gradu Metlika podno Žumberka, otkriven je tumul I s 90 grobova, a vjerojatno ih je bilo i više prije, ali su uništeni (Grahek 2004, 116). Način pokopavanja je skoro isključivo paljevinski, samo u manje od 10% je prisutan kosturni ukop (Grahek 2004, 117). Skoro polovina žarnih ukopa je bila prekrivena kamenom pločom, a neki su bili i okruženi kamenjem koje je predstavljalo vjerojatnu grobnu komoru (Grahek 2004,

117). Gomila je nastala u tri faze zasipavanja, ali ima dva sloja (Grahek 2004, 118). Stratigrafski najstariji grobovi su pod brojem 39, 41 i 44, ali i centralni grob 15 (Grahek 2004, 118). Oni su prvo bili ukopani do zdravice te zasuti malim humcima te okruženi kamenim vijencem, a tumul se podizao na njima (Grahek 2004, 119-120). Na temelju keramičkih posada koje su iskorištene kao urne za ove grobove, njihova datacija spada u razdoblja HaB2 i Ljubljana I i II, ali ujedno i cijele prve faze ukopavanja (Grahek 2004, 157). Ostali grobovi nastali su ili prije prvog nasipavanja ili između prvog i drugog (Grahek 2004, 118-120). Muški grobovi su sadržavali igle, a ženski obručasti nakit te fibule od kraja druge faze (Grahek 2004, 157).

U poglavlju „Grobne cjeline skupina sa željeznodobnim kontinuitetom“ navedena je budinjačka skupina te su opisane njene razvojne faze. Međutim, bitno je obraditi i deset različitih tipova ukopa koji su uočeni na ovoj nekropoli. Prvi tip obuhvaća one grobove u kojima su se ostaci pokojnika polagali u veliku keramičku posudu, pokrivenu kamenom pločom, u ravnom terenu (Škoberne 1999, 21). Ovo je tipični način pokapanja za kompleks kulture polja sa žarama. Druga faza je obilježena također žarnim ukopima, ali ovaj put u manjim žarama s kamenim pločama ili bez njih (Škoberne 1999, 21). U trećoj fazi su se počeli podizati omanji tumuli iznad pojedinačnih žarnih ukopa (Škoberne 1999, 21). Četvrti tip je sadržavao žarne ukope (pojedinačne ili dvojne) koji su bili prekriveni kamenom pločom, a mogli su biti opasani i kamenim vijencem (Škoberne 1999, 21). Peti tip ukopa ukazuje na biritualnost jer su sadržavali dvojne žarne grobove s kamenom pločom i vijencem, pod manjim tumulom, ali s naknadno ukopanim kosturnim ostacima van vijenca (Škoberne 1999, 21). U narednom, šestom, tipu, nestaju žarni ukopi i isključivo je riječ o pojedinačnim kosturnim ukopima pod većim tumulom (Škoberne 1999, 21). Po tipu sedam, umjesto jednog kosturnog ukopa, dva ili četiri koji se nalaze u manjem tumulu (Škoberne 1999, 21). Osmi tip ima iznad četiri skeletna ukopa u većim tumulima (Škoberne 1999, 21). Tip devet i deset su oba skeletna u ravnim grobovima, s razlikom kamenih oznaka u tipu devet (Škoberne 1999, 21). Tijekom istraživanja pronađene su jame gareži bez kostiju, koje je kisela zemlja uništila, i tek ponekim predmetom čije se vrijeme i priroda nastanka ne zna (Škoberne 1999, 29). Škoberne smatra kako su zbog veličine i broja ukopa, budinjački tumuli obiteljski, za razliku od dolenjskih koji su rodovski (Škoberne 1999, 34).

Kod Babine Grede, na obali rijeke Save, nalazi se lokalitet Dolina-Glavičice u sklopu kojeg je dokumentirano minimalno 15 tumula (Ložnjak Dizdar et al. 2011, 41). U blizini se nalazi i ravno

paljevinsko groblje. Dosadašnjim iskopavanjima istraženi su tumuli 5, 6, 8, 9, 10 i 11. Probnim istraživanjima 2010. godine istražen tumul 8 s dva groba T. 8/1 i T. 8/2 (Ložnjak Dizdar et al. 2010, 43). Stariji grob, T. 8/2, je sadržavao kompaktne spaljene ostatke, koji zbog toga upućuju na pohranjivanje u organski spremnik, brončanu iglu s poprečno ukrašenim vratom koja se povezuje s HaB3 stupnjem po analogijama iz Donje doline te fragmenti keramike ukrašeni Basarabi stilom koji se kao i igla datiraju u 8. st. pr. Kr. (Ložnjak Dizdar et al. 2010, 43-45). Tragovi drvenih konstrukcija pronađeni su u tumulima 5, 6, 8 i 10 (Ložnjak Dizdar et al. 2010; Ložnjak Dizdar et al. 2011; Ložnjak Dizdar et al. 2014; Ložnjak Dizdar et al. 2018a). Tumuli 5, 6 i 8 sadrže po dva ukopa i to na specifičan način; stariji (donji) grob sadrži spaljene ostatke pokojnika na hrpici, implicirajući organski recipijent, iznad kojeg se nalazio mlađi grob (Ložnjak Dizdar et al. 2010, Ložnjak Dizdar et al. 2011, Ložnjak Dizdar et al. 2014). U slučaju mlađih grobova tumula 5 i 6, ostaci pokojnika su položeni u urnu, a u slučaju mlađeg groba tumula 8, direktno na tlo (Ložnjak Dizdar et al. 2010; Ložnjak Dizdar et al. 2011; Ložnjak Dizdar et al. 2014). Grob 1 tumula 6 sadrži kameni brus koji upućuje na pontsko-kavkaski utjecaj, te željeznu dvopetljastu fibulu tip 2a, koja upućuje na utjecaj s područja Dolenjske, Notranjske i Ljubljane (Ložnjak Dizdar et al. 2011). Ukoliko bi brojne brončane zakovice, koje su pronađene u tom grobu, predstavljale kacigu tipa Libna, onda je i ona pokazatelj zapadnog utjecaja (Ložnjak Dizdar et al. 2011). U sklopu groba 1, tumula 5, pronađena je brončana kaciga zvonastog tipa, koje nisu bile zastupljene u grobovima kompleksa kulture polja sa žarama (Ložnjak Dizdar et al. 2014). Kaciga ovog tipa implicira veze s Potisjem i Podunavljem, a datira se u drugu polovicu 9. st. pr. Kr., tj. u Ha B3 stupanj po Schaueru (Ložnjak Dizdar et al. 2014). Pojava koja za sada nije pretjerano jasna su ostaci paljevine s lomače u tumulima 10 i 11 (Ložnjak Dizdar et al. 2013, Ložnjak Dizdar et al. 2018a).

Iskopavanjem tijekom kampanje 2012. godine na lokalitetu Batina-Sredno, otkriven je ukop s prijelaza 8. na 7. st. pr. Kr. koji je bio popraćen bogatim priložima koji uključuju: keramičke posude ukrašene brončanim i kositrenim lamelama, zlatni nakit, ukrašeni brončani lim, brončane figure patkica koje su potencijalno bile dio posude, brončani i željezni dijelovi konjske opreme te ostaci drvenog namještaja s brončanim zakovicama (Hršak et al. 2013, 14-15). Međutim, čini se kako je navedeni ukop presijecao još stariji halštatski paljevinski grob, čineći tako *terminus ante quem* (Hršak et al. 2013, 14). Dvije godine kasnije, 2014., pronađeni su tragovi 86 stupova koji su činili vanjski obrub tumula, prizor koji nije uočen na lokalitetima starijeg željeznog doba južne Karpatske kotline (Hršak et al. 2015, 19). Ovakva prostorna organizacija tumula je jedino

pronađena na lokalitetima kasne faze starijeg željeznog doba srednje Europe, no moguće je kako je nedostatak na ovim prostorima zapravo rezultat metodologije istraživanja (Hršak et al. 2015, 19). Drugi tumul ovog lokaliteta iskopavan je 2015. godine i sadržavao je bogate keramičke priloge, keramičke pršljene, staklene i metalne perle te brončane dijelove nošnje, što bi sve upućivalo na ukop žene (Hršak et al. 2016, 17). Osim tumula pronađeni su i ravni paljevinski grobovi daljske skupine iz 8. te prijelaza 8. na 7. st. pr. Kr., od kojih su neki bili bogati opremljeni (Hršak et al. 2014, Hršak et al. 2016, Hršak et al. 2017). Utjecaj pod kojim su batinske populacije prihvatile pokopavanje pod tumulom je vjerojatno bio tumul Pécs-Jakabhegy (Metzner-Nebelsick 2002, 490).

Narednih pola tisućljeća, veći broj zajednica će prihvatiti tumule kao oblik ekskluzivnog načina pokapanja. Većinom će biti pojedinačni, no na prostoru Dolenjske pojavit će se rodovski tumuli, s velikim brojem pokopanih pojedinaca. Izgledno je kako se halštatski običaj pokapanja pokojnika pod tumulima odvijao na onim područjima na kojima su prethodne, kasnobrončanodobne populacije pokapale svoje mrtve u paljevinskim, ravnim grobljima te deponirale metalne predmete u ostave (Vinski-Gasparini 1981, 56). Iako starije željezno doba u svom punom trajanju nije tema ovoga rada, bitno je prikazati kako su se tumuli razvijali kako bi bilo moguće u potpunosti shvatiti promjene koje su se dogodile na prijelazu posljednjega tisućljeća prije Krista.

Prostor Dolenjske je iznimno bogat grobljima tumula. Tip tih tumula se naziva rodovski jer su sadržavali ukope od nekoliko generacija, s nerijetkom prisutnošću ukopa iz iste faze. Većina ih je promjera od maksimalno 10m s do 30 ukopa, a ima ih i većih (Dular, Tecco Hvala 2007, 124-125). Njihovo nastajanje se može opisati ovako: slojevi tumula s pripadajućim ukopima su dodavani postepeno, a pri kraju širenja, okruženi su kamenim vijencem (Dular, Tecco Hvala 2007, 125). Unutar meandra rijeke Krke, na prostoru navedene pokrajine, nalazi se grad Novo Mesto. Novo Mesto je bogato arheološkim lokalitetima od prapovijesti do srednjeg vijeka. Specifično, riječ je o 13 zabilježenih lokaliteta (Križ 2019, 15). Pripadnici dolenske skupine starijeg željeznog doba, svoje su mrtve pokapali inhumacijski pod tumulima. Noviji, inhumacijski grobovi su nerijetko presijecali starije, incineracijske (Rebay-Salisbury 2017, 67). Iako su tumuli rašireni na cijelom prostoru današnjeg grada, ističu se dvije veće nekropole, a to su Kapiteljska njiva i Kandija. Nekropola Kapiteljska njiva, nalazi se pored prapovijesnog naselja na brdu Marof. Zaključno s

istraživanjima iz 2018. godine, istraženo je 69 tumula starijeg željeznog doba, unutar kojih su otkopana 1162 groba (Križ 2019, 17). Međutim, ono se počelo koristiti u kasnom brončanom dobu, a nastavilo se koristiti i u mlađem željeznom dobu. Do sada je sačuvan velik broj keramičkog posuđa, raznog metalnog naoružanja poput mačeva, sjekira i koplja, dijelova oklopa i brojne kacige te raznih tipova nakita, što metalnog, što staklenog i jantarnog. S obzirom na to kako je tlo ovih nekropola izrazito kiselo, organski se ostaci nisu sačuvali, među kojima su uključene i kosti pokojnika. Bogati grobni prilozima, stoga, upućuju na orijentaciju i spol pokojnika. Tumuli Kapiteljske njive razlikuju se po veličini. Manji tumuli maksimalnog su promjera od 8 m i sadržavaju do 10 ukopa, a veći tumuli maksimalnog su promjera do 30 te sadržavaju veliku količinu ukopa (Križ 2019, 34-35). Najčešće su tumuli sadržavali centralni ukop oko kojeg su se polagali svi naknadni ukopi (Križ 2019, 35). Na ovoj nekropoli, najistaknutiji je tumul „Knežja gomila“, primarno po pronađenom bogatom arheološkom materijalu. Riječ je o tumulu s preko 40 inhumacijskih grobova, poredanih koncentrično oko centralnog groba (Knez 1993). Pri definiciji kneževskih ukopa, bili su nužni idući parametri: 1) natprosječno bogat grobni fundus, 2) reprezentativni sastav muških i ženskih priloga, 3) brončano posuđe za piće te 4) ukop konja ili konjska oprema (Knez 1993, 22). Na taj način su identificirana dva „kneževska“ ukopa: centralni grob i grob 16 (Knez 1993, 23). Pokojnici su bili položeni u ispruženi položaj na leđa, odjeveni u nošnju s nakitom, s oružjem pored tijela i posudama ispod nogu (Knez 1993, 21-22). Tamo gdje su centralni grobovi pronađeni (na Kapiteljskoj njivi u 20 tumula), uvijek su najstariji grobovi, pretežito iz razdoblja prijelaza kasnog brončanog doba na željezno ili na sami početak željeznog doba (Križ 2019, 113). Moguće ih je podijeliti na četiri tipa, s obzirom na poziciju, grobnu strukturu i način pokopa, a to su: ukop u grobnoj komori, središnji grobovi s kamenim oblogom, središnji grobovi bez kamenog obloga te ukopi u urni (Križ 2019, 137).

Najveći dio prostora sjeverozapadne Hrvatske, za vrijeme starijeg željeznog doba, zauzimala je skupina Martijanec-Kaptol. Specifično, riječ je o prostoru od Međimurja, preko Podravine u Slavoniju, zaključno s Požeškom kotlinom. Naziv je dobila po istoimenim lokalitetima Martijanec i Kaptol, čija sličnost materijala ukazuje na blisku povezanost. U ranijim razdobljima, arheolozi su ove pojave poistovjećivali i s nekim srednjoeuropskim kulturama poput skupine Wies (Potrebica 2013a, 66). Iako je nesumnjivo riječ o kulturnoj skupini koja je povezana i sa širim prostorom, zaista je riječ o zasebnoj cjelini. Začetak joj se može smjestiti u sredinu 8. st. pr. Kr. (Potrebica 2013a, 67), netom nakon kraja kasnog brončanog doba. Možda bi ispravnije bilo opisati

njen postanak kao tranziciju, a ne diskontinuitet, s obzirom na sličnosti u keramičkim oblicima i incineracijom kao odabranim načinom pokopavanja pokojnika. Ono što se u ovoj skupini ocrta kao nova pojava te što ju najviše simbolizira, je prisutnost tumula, koji su u literaturi opisani kao kneževski. Selo Martijanec se nalazi na samom sjeveru područja ovog rada, u Varaždinskoj županiji. U njegovoj su okolici pronađena dva tumula; Gamulica i Gomila (Vinski-Gasparini 1961, 40). Tumul Gamulica sadržavao je jedan, paljevinski ukop. U samom središtu tumula, nalazila se kamena grobna konstrukcija unutar koje su se nalazili spaljeni ostaci pokojnika (Vinski-Gasparini 1961, 41). Kao prilog, u tumulusu su se nalazili ostaci keramičkog posuđa te fragmenti jedne brončane situle (Vinski-Gasparini 1961, 41-42). Tipično keramičko posuđe je bilo crvene boje s crno ocrtanim motivima, često meandrima, a bile su i dodatno ukrašene metalnim lamelama (Vinski-Gasparini 1961). Stilski i keramografski, iznimno blisku analogiju predstavlja daljska skupina na istoku, specifično materijal s daljske nekropole (Vinski-Gasparini 1961). Što se tiče širih regionalnih paralela, Vinski-Gasparini navodi kako su martijanečki tumuli povezani s područjima jugoistočnih Alpa i Transdanubije i Balkana (Vinski-Gasparini 1981).. Sukladno s primjerima iz navedenih područja (Kandija i Wildon), martijanečki tumul se može smjestiti u Ha C period (Vinski-Gasparini 1981, 55). Nedaleko od grada Varaždina, nalazi se selo Jalžabet u kojem se nalazi jedan od najvećih željeznodobnih tumula ovog prostora. Tumul je u 21. stoljeću nekoliko puta bio opljačkan, čime su zagubljene vrijedne informacije u obliku nestalih arheoloških predmeta (Kovačević 2019). U središtu tumula je konstrukcija od kamene komore s dromosom (Kovačević 2019). U tumulu II koji je iskopan 1989., između ostalog, pronađeni su i ostaci spaljenog konja (Šimek 1998, 463-464). Dok je tumul u Jalžabetu primjer impresivne grobne konstrukcije unutar tumula, već na tridesetak kilometara sjeveroistočno, u selu Goričan, nalazi se nekropola s tumulima za koje nije bila zabilježena nikakva konstrukcija (Vidović 1985). Međutim, s obzirom na raspored nalaza po tumulu, vjerojatno su sadržavali drvenu komoru (Potrebica 2019, 489). Pokojnike se spaljivalo na lomači, na čijim ostacima je bio dignut tumul (Vidović 1985, 54). Tumul XVIII, sadržavao je tri, cjelovite posude s bovidskim aplikama, koje su smatrane idealnim primjerima takvih posuda halštatskog razdoblja (Vidović 1985, 54). Na prostoru Međimurja je pronađen, potencijalno i najstariji tumul ove skupine, datiran u 8. st. pr. Kr. (Potrebica 2019, 489; prema: Vidović 1987). Riječ je o mjestu Dvorišće kraj Turčišća. Jedinu nalazi u tumulu su fragmenti keramičkih posuda s pepelom i kosturnim ostacima pokojnika, što ovo nalazište vjerojatno obilježava prijelaznim oblikom s kasnog brončanog doba na željezno (Vidović 1987,

35-37). Eponimni lokalitet grupe Kaptol, nalazio se dalje prema jugoistoku. Ova grupa je bila smještena pretežito u Požeškoj kotlini, strateškoj poziciji koja je okružena gorjima Papuk, Požeška gora, Dilj, Psunj i Krndija. Do današnjeg dana, poznato je nekoliko lokacija, koje su se, na temelju pronađenih nalaza, pokazale slikovitim primjercima srednjoeuropskog željeznodobnog života. Pogrebna mjesta predstavljaju nekropole s tumulima na pozicijama Čemernica i Gradci. Na nekropoli Čemernica, zabilježeno je ukupno četrnaest tumula čiji se izgled u okolišu promijenio s obzirom na veliku količinu poljoprivredne aktivnosti (Potrebica, Rakvin 2019, 33). Pogrebni običaj je bio paljevinski, a ostaci su se polagali ili u žaru ili direktno na tlo. U nekoliko tumula zabilježeni su iznimno bogati grobni prilozi, a posebno se ističe bogata uvozna roba poput grčko-ilirske i korintske kacige (Potrebica 2013a, 70). Sastav grobnih priloga je i u slučaju tumula na Kaptolu također poslužen za određivanje spola pokojnika. Na taj su način muški grobovi popraćeni s ofenzivnim i defanzivnim naoružanjem i iglama, a ženske grobove krase bogati nakit i pribor za izradu tkanine (Potrebica 2019). Dakako, prisutnost keramičkog i metalnog posuđa te konjske opreme, također je indikator zaživotnog statusa pokojnika. U istraživanjima s početka 21. stoljeća, unutar iskopavanih tumula uočene su grobne konstrukcije slične onima u Jalžabetu (Potrebica 2013a, 71). Tumul IV na Kaptolu je sadržavao pet različitih nakupina predmeta koje su se prije interpretirale kao višestruki ukopi, no usporedbom sa sličnom situacijom u tumulima iz lokaliteta Frög i Pécs-Jakabhegy, vjerojatnije je riječ o običaju grupiranja predmeta u zasebne skupine u suvremenim bogatijim grobovima (Potrebica 2004, 118; Potrebica 2019, 491). Nedaleko od lokaliteta Čemernica, na obroncima Papuka, nalazi se nekropola Kaptol Gradci. Istraženo je ukupno 17 od 25 zabilježenih tumula (Potrebica 2019, 494). Kao što je i slučaj s nekropolom Čemernica, riječ je o nekropoli tumula s pojedinačnim paljevim ukopima, od kojih su neke sadržavale drvene konstrukcije, ponekad popraćene kamenim obzidom i dromosom (Potrebica 2013a, 71). Tumuli ove lokacije datirani su u razdoblje HaC1 što ih čini najstarijima ovog područja (Potrebica 2013a, 71). Međutim, najmlađi grob lokacije Gradci, datiran je u razdoblje HaD2, pred sam kraj željeznog doba (Potrebica 2013a, 72). Riječ je o grobu muškarca koji je otkriven na periferiji tumula 6, unutar kojeg se nalazi možda i najbogatiji grob ovoga groblja (Potrebica 2013a, 72; Potrebica 2019, 495). Vrlo vjerojatno je riječ o povlaštenoj osobi čija je namjera bila pokopati se u blizini osobe iz minulih doba čiji je utjecaj ostao zapamćen i u ovom razdoblju laganog odumiranja tradicije pokapanja pod tumulima. S obzirom na recentnost istraživanja provedenih na ovom lokalitetu, ona su provedena sustavno te je zabilježen veliki broj bogatih grobnih priloga.

Njihov sastav je analogan onom s nekropole Čemernica. U blizini se nalazi i lokacija Kagovac na kojoj su 2014. godine, lidarskim snimkama potvrđena dodatnih sedam novih tumula, koji s prethodno poznatim čini brojku od petnaest (Potrebica 2019, 499). Istraženi tumuli, su na temelju nalaza pripadali razdoblju samoga početka HaC perioda, a iskopan je i jedan halštatski grob u ravnom terenu, što je iznimna rijetkost (Potrebica 2019, 499). Materijal je tipični za halštatsko razdoblje te se, s obzirom na blizinu kaptolskog područja, javlja pitanje suživota dviju zajednica (Potrebica 2019, 500).

Na temelju iznesenih podataka, moguće je izdvojiti tri različite vrste tumula, s obzirom na broj i raspodjelu grobova u njima: pojedinačni obiteljski i rodovski. Pojedinačni tumuli su sadržavali samo jedan ukop i specifični su za tranzicijski period na nekim mjestima poput Batine ili Dvorišća, ali i za cijelo trajanje Kaptolsko-Martijanečke skupine. Obiteljskim tumulima se nazivaju oni tumuli koji rijetko imaju dva ili više ukopa iz iste faze te sadrže relativno malen broj ukopa, ponekad organiziranih oko najstarijeg, centralnog. Primjer takvih tumula predstavljaju tumuli u Budinjaku. Rodovski tumuli su oni koji nerijetko imaju više ukopa iz iste faze, a i prisutni su u velikom broju, npr. tumuli u Novom Mestu. Najčešće je sredina tumula prazna, a ponekad s bogatim grobom koji je uvijek i najstariji (Križ 2019). U većini slučajeva, rodovski tumuli, poput onih iz Dolenjske, nisu sadržavali dječje ukope (Potrebica 2004, 117). Po jednoj teoriji, razlog tomu je njihova nezrela dob i potencijalan nedostatak izvršene inicijacije (Potrebica 2004, 117). Dakako, ne smije isključiti ni posebni običaj pokapanja djece, pogotovo uzme li se u obzir učestalost bogatih dječjih grobova iz mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama.

Podizanje tumula je zahtijevalo veliku količinu rada, vremena i resursa. Na temelju toga, izgledno je kako se tumule podizalo za privilegirane članove zajednice. S obzirom na to kako je više ljudi moralo sudjelovati u podizanju tumula, obje ove činjenice su navele dosadašnje arheologe na zaključak o hijerarhijskoj strukturiranosti. Velik broj ljudi koji je trošio svoje vrijeme i energiju na podizanje tumula, nije mogao sudjelovati u uobičajenim svakodnevnim privrednim radnjama. Upravo je ova činjenica poslužila kao argument o hijerarhijskoj strukturi, s obzirom kako bi bogata i utjecajna osoba na vlasti mogla otplaćivati radnike. Podizanje tumula za moćnu osobu je bilo bitno široj zajednici, a kontinuitet grupne povezanosti koji su time dobivali je premašivao utroške (Potrebica 2004, 126). Zemljani brežuljak od zasipa je bio tek posljednji

trenutak u zakopavanju pokojnika, pitanje je koje su radnje bile odrađene prije toga (ali i poslije) (Harding 2000, 85).

Glavnim razlogom odabira tumula kao mjesta ukopa se navodi njihova vidljivost u okolišu (Potrebica 2004, Potrebica 2013a). Time se važnost osobe za njena života manifestira u uočljivosti pogrebnog mjesta poslije smrti. Osobe koje su bile bitne za zajednicu će na taj način ostati dugo, pa čak i vječno, u kolektivnom sjećanju, a čak će se i nadolazeće generacije orijentirati po njima, kako po njihovim dijelima tako i po mjestu ukopa. Tumul kada je izgrađen, a i samim procesom izgradnje, postaje dio okoliša i okoline. Pogotovo jer ih se gradilo na mjestima koja su vidljiva i stvaraju efektan dojam, poput puteva (Mlekuž, Črešnar 2014). Bitno je usput povezati i okoliš s identitetom. Ljudi su sastavni dio svoje okoline i aktivnim životom ju mijenjaju, stvarajući tako značenje i sjećanja, a samim time i osjećaj pripadnosti (Mlekuž, Črešnar 2014, 199). Tumuli su samim time fizička i kreativna manifestacija pokojne osobe (Mlekuž, Črešnar 2014, 199-200). Pokojna osoba na taj način postaje dio okoline i za nadolazeće generacije. Postaje dijelom identiteta lokalne zajednice (Mlekuž, Črešnar 2014). Međutim, postoje dodatni razlozi stvaranja tumula, od namjernih do slučajnih. Greenman ističe kako su tumuli mogli nastajati i povećavati se tako što su članovi zajednice ili slučajni prolaznici u nekom trenutku dodali određenu količinu zemlje (Greenman 1932, 287). Ovakva interpretacija je temeljena na primjerima iz povijesnih razdoblja i upitno je koliko je relevantna za ova razdoblja. Modernim istraživanjima poznato je kako su tumuli nastali u svega par navrata za vrijeme kojih su se odvijala dodatna pokapanja (Škoberne 1999, Grahek 2004, Potrebica 2019). Praktičnost tumula se očituje i u njihovoj zaštitnoj funkciji (Greenman 1932, 289). U slučaju nečije želje za otkopavanjem groba, bez dozvole, lakše je prodrijeti u ravno tlo do dubine groba (koja najčešće nije bila velika), postojanjem tumula, nužno je prvo prodrijeti cijelim tumulom zatim i do dubine groba. Dakako, ovime se nužno ne implicira učestalo pljačkanje ravnih žarnih grobova kao pokretač podizanja tumula u prvom tisućljeću prije Krista, dovoljno je postojanje mentalne potrebe za općenitom zaštitom vrijednosti koje se nalaze u grobu. Činjenica je kako se broj predmeta i njihova vrijednost povećavaju od početka kasnog brončanog doba prema željeznom. Priloženi predmeti su nosili direktnu i postojanu vrijednost zajednicama koje su ih odlagale u grobove, a koja nije prestala time što su zakopani u tlu. U čovjekovoj je prirodi akumulirane vrijednosti zaštititi, svjesno ili podsvjesno taj je mehanizam bio aktivan i pri odabiru tumula kao načina pokopavanja. Vrijednosti se, međutim, ne očituju isključivo u materijalnom, nego fokus može biti i na očuvanju fizičke postojanosti ljudskih

ostataka kao i sve one neopipljive vrijednosti povezane sa uvjerenjima i sustavima vjerovanja (Greenman 1932, 290). Dakako, monumentalnost tumula makar ne bila namjerna, ona je sigurno bila veliki faktor u njihovoj raširenosti, pogotovo po pitanju identiteta zajednice. Valja imati na umu kako navedeni razlozi nastajanja tumula nisu nužno vezani za ovaj vremensko-prostorni primjer, već su općeniti. S obzirom na to kako je kasno brončano doba, kao svojevrsni prekid korištenja tumula, trajalo četiristotinjak godina, malo je vjerojatno kako se znanje o tumulima sačuvalo te ponovno javilo pred njegov kraj. Veća je vjerojatnost kako je ideja o tumulima došla difuzijom preko susjednih zajednica ili kao logično rješenje nekog problema.

5.1.2. Inhumacija

Nakon srednjeg brončanog doba, incineracija postaje isključivi oblik zbrinjavanja ljudskih ostataka ovoga prostora. Ta dominacija se nastavlja i u starijem željeznom dobu izuzev par kulturnih skupina. Na prostoru Dolenjske, pri pojavi tumula, i dalje je bila aktivna praksa incineracijskih ukopa, inhumacija se pojavljuje u fazi Podzemelj 2, a svoj vrhunac postiže u fazi Stična (Dular, Tecco Hvala 2007, 126). U osmom stoljeću na ovome području uglavnom prestaje incineracija i koristi se skoro isključivo inhumacija. Iznimku tome predstavlja groblje na lokalitetu Magdalenska gora gdje je incineracija korištena skroz u sredinu 6. st. pr. Kr. (Tecco Hvala 2012, 79). Incineracija u ravnim grobljima se također na nekim mjestima nastavila, unatoč pojavi tumula, a to su npr.: Mestne Njive u Novom Mestu, Metlika, Podzemelj i Črnomelj (Dular, Tecco Hvala 2007, 127-128). Koliko su incineracijski ukopi rijetki u starijem željeznom dobu Dolenjske, dokazuje i njihov broj na lokalitetu Kapiteljska njiva. Od sveukupno 1162 groba starijeg željeznog doba navedenoga lokaliteta, samo su četiri incineracijska uz jedan žarni koji je presjekao već postojeći inhumacijski (Križ 2019, 142-145).

Jedan od prvih primjera inhumacije na prostoru od Alpa do Dunava potječe iz daljske grupe, koja, doduše, pretežito ipak zadržava incineraciju kao glavni oblik pokopavanja preminulih članova zajednice. Upravo se u tome ističe najveće groblje ove skupine, Vukovar – Lijeva bara s 9 inhumacijskih grobova od sveukupno 110 prapovijesnih (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 134). Osim groblja Vukovar – Lijeva bara, kosturni ukopi su pronađeni i na: Vinkovci Nama (8 ukopa), Vinkovci Silos (2 ukopa), Bogdanovci (1 ukop) i Vučedol (1 ukop) (Šimić 2004, 58). Također su pronađena dva ukopa (od 90) na lokalitetu Sotin (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016, 111). Kosturni ukopi svih navedenih groblja, su bili položeni na leđa, ispruženih ruku, u smjerovima

sjever-jug/jug-sjever, bez grobne konstrukcije uz predmete pontsko-kavkaskih utjecaja (Šimić 2004, 58). Darija Ložnjak Dizdar napominje kako su inhumacijski ukopi navedenog prostora zapravo povezani sa susjednom bosutskom grupom (Ložnjak Dizdar 2013, 110; Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a, 111). Potrebno je naglasiti kako inhumacijski grobovi nisu sadržavali setove keramičkih posuda kao što su ih incineracijski sadržavali, tek poneku pojedinačnu posudu (Ložnjak Dizdar 2013, 110; Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a, 116). Prisutnost drugačijih običaja i rituala upućuje na skladni život članova zajednice koji su se donekle kulturološki razlikovale. Razgovarati o drugačijoj etničkoj pripadnosti i tolerantnom suživotu je nemoguće jer za to nema dovoljno adekvatnih dokaza. Naravno, takvo stanje nije isključeno. Jasno je samo kako je inhumacija na grobljima daljske skupine strani element, ali onaj čiji nositelji su bili ravnopravni u društvu. Bitno je naglasiti kako su inhumacijski grobovi u daljskoj skupini izolirani slučajevi. Nalaze se samo na nekim grobljima (Vukovar-Lijeva bara, Batina, Šarengrad, Sotin). Glavni oblik pokopavanja je i dalje paljevinski u ravnim grobljima koji traje do samoga kraj skupine. Dapače, paljevinski način pokopavanja je glavni oblik i u ostatku istočnoga halštatskog kruga, izuzev područja Dolenjske. Iako je dio istočnog halštatskog kruga, na inhumacijski način pokopavanja je vjerojatno utjecao zapadni halštatski krug.

Protekla dva desetljeća u svjetskoj prapovijesnoj arheologiji, pogotovo metalnih razdoblja, je prisutan pristup koji bavi proučavanjem ljudskoga tijela, spajajući bioantropološke i arheološke metode (Rebay-Salisbury 2016,7). Detaljnim i temeljitim istraživanjima, poput onih u Danskoj, Francuskoj ili Njemačkoj, moguće je dobiti uvid u neke posmrtno običaje, bilo riječ o samom procesu spaljivanja ili o procesu deponiranja ostataka (Nilsson Stutz, Kujit 2014, 145). Sastav zemlje na prostoru od Alpa do Dunava zbog kiselosti većinom onemogućava pronalazak očuvanih organskih ostataka, kao i ljudskih kosti. Time su onemogućene brojne analize koje bi mogle dati uvid demografiju i način života pojedinaca. Dijelovi nakita, neovisno o izostanku ljudskih ostataka, svejedno pružaju širok spektar korisnih informacija. U inhumacijskim grobovima, poput onih iz Dolenjske, na mjestu gdje je nekoć ležalo tijelo pokojnika, ostaju metalni predmeti koji upućuju na način na koji su se nakit i odjeća nosili. Dakako, ako imaju prateće predmete, i incineracijski grobovi mogu dati uvid u svakodnevicu minulih vremena. Katharina Rebay-Salisbury opisuje prelazak s incineracije na inhumaciju kao proces ponovnog otkrivanja ljudskoga tijela kao medij za komunikaciju (Rebay-Salisbury 2017, 53). U velikom broju znanstvene literature, incineracija je opisana kao proces pročišćavanja, transformiranja ili uništavanja tijela

(Quinn et al. 2014, Nilsson Stutz, Kujit 2014, Ložnjak Dizdar 2019). Nije poznato ako je zaista incineracija bila smatrana pročišćavanjem, transformacijom ili uništavanjem za populacije od Alpa do Dunava koje su ju prakticirale u kasnom brončanom i starijem željeznom dobu. Ono što je jasno, je kako je incineracija bila nužna za uspješnu tranziciju pokojnika u smrt, ili ono što slijedi iza nje. Čini se kako postoje dvije fokusne točke procesa kremacije: 1) doživljaj zajednice, 2) tretman tijela. Sam proces postavljanja lomače, započinjanje vatre i održavanje iste, je bio dugotrajan i zahtijevao je prisutnost više osoba. Kremacija, vjerojatno, nije uključivala samo mehaničke i formalne procese pa treba uzeti u obzir i duhovne. Doduše, svi koraci neće vjerojatno nikada biti poznati. U suštini samo je manji dio sveukupnog pepela koji nastaje spaljivanjem pokojnika završavao u posudama kasnog brončanog i ranog željeznog doba što bi impliciralo kako sve one radnje s nedeponiranim ostacima pepela, nisu poznate arheolozima (Nilsson Stutz, Kujit 2014, 145). Radnje ne prestaju niti nakon izgaranja kosti, za što je dobar primjer Lužičko groblje koje je trajalo od BrD do HaC1 razdoblja, a na kojem je analizama ustvrđeno kako su dijelovi tijela bili anatomski polagani u urne (Rebay-Salisbury 2016, 64). Oni članovi zajednice koji su bili prisutni tom događaju su bili vjerojatno, aktivno emocionalno involvirani u cjelokupni proces. Proces spaljivanja ostataka pokojne osobe je izrazito intenzivan za osjetila (Quinn et al. 2014, 3). Što je vjerojatno potenciralo emocionalnu bol. Postavlja se pitanje zašto su onda ljudi uopće kremirali svoje pokojne. Za dobar dio slučajeva je dostatan odgovor: zbog tradicije (Rebay-Salisbury 2016, 63). Sasvim je moguće kako određeni dio generacija koje su obnašale neke radnje, nisu ni znale njihovu pravu pozadinu, ali su je obnašale jer su tako postupali i njihovi preci. Iako je inhumacija suprotna incineraciji, esencijalno, za proces inhumacijskog pokopavanja, su opet fokusne točke: 1) doživljaj zajednice, 2) tretman tijela. Ljudsko tijelo služi kao medij za komuniciranje sa svijetom, bilo putem svjesnih radnji, bilo putem nesvjesnih radnji. Tetovaže, odjeća i nakit te njihov odnos, prenose informacije koje osoba želi istaknuti u vezi sebe. Čak i kretnje i predmeti koje stalno osoba nosi ili koristi prenose informacije (Rebay-Salisbury 2016, 75). Informacije koje su na taj način prenesene, nose apstraktne i kodirane sadržaje o identitetu osobe. Nužnost prenošenja informacija ne prestaje nakon smrti, a pogotovo ne za zajednicu koja pokapa preminulu osobu.

Katharina Rebay-Salisbury opovrgava von Sackenovu pretpostavku kako su inhumacijski i incineracijski grobovi na groblju u Hallstattu, kojih je podjednak broj, indikator različite etničke pripadnosti, ističući kako iskopani materijal ne podupire takvu konstataciju (Rebay-Salisbury

2017, 55). Iako možda ova teorija možda zaista i nije valjana za primjer Hallstatta, nju se ne bi smjelo lagano odbaciti kao općenitu mogućnost na drugim nalazištima. Iako se ne može sa sigurnošću govoriti o nekakvim etničkim pripadnostima populacije prapovijesnih razdoblja, nije moguće opovrgnuti mogućnost postojanja etničkih i kvazi-etničkih skupina ili njihovih karakteristika iz istog principa – jer se ne može znati. Mogućnost, svakako, postoji. Kao što će u današnjem dobu dvije osobe koje žive u istoj državi, nose istu odjeću, pričaju istim jezikom, zamaraju se istim problemima, kada dođu doma obnašati drugačije običaje, upravo zbog etničke (ili druge) pozadine, tako je moguće kako su pripadnici iste zajednice u prapovijesti mogli dijeliti isto područje i koristiti predmete iz istih radionica, ali se pokapati na drugačiji način. Koristiti predmete koji potječu iz istih radionica i slijediti lokalnu modu se čini praktično i logično. Rebay-Salisbury nadalje tvrdi kako se slučaj s Hallstattom skoro sigurno ne može objasniti etničkom pripadnošću nego stopom „elitnosti“ pokojnika (Rebay-Salisbury 2017, 56). S druge strane, prisutnost kosturnih grobova na nalazištu Vukovar-Lijeva bara daljske skupine, je sasvim moguće rezultat etničke pripadnosti.

5.1.3. Pogrebni običaji

U širem smislu pogrebni običaj podrazumijeva sve radnje koje uključuju, prethode ili slijede fizičkom ispraćaju pokojne osobe i specifične su za određenu zajednicu, neovisno radi li se o pokopavanju ili nekoj drugoj formi rješavanja ljudskih ostataka poput posipanja pepela. Time je objedinjen širok spektar radnji poput dočekivanja uzvanika od strane rodbine, odlaska do samog mjesta pokapanja, pjesma, ples ili govor u bilo kojem trenutku trajanja, odlaganje predmeta koji su vezani za pokojnu osobu pa i prigodno gozbovanje. U kontekstu ovog rada, zasebno su obrađeni neki dijelovi pogrebnih običaja. Odabir posude za odlaganje spaljenih ostataka, tumuli, inhumacija te položeni predmeti i dijelovi nošnje. Stoga će u ovom poglavlju biti obrađene sve suplementarne i sporedne radne pogrebnih običaja.

Na virovitičkom groblju istoimene skupine, uočeni su običaji polaganja polomljenih dijelova keramičkih posuda, na koje je išla žara (Vinski-Gasparini 1973, 37). Prije nego što je grob bio zakopan, bačeni su bili ostaci pepela i gara u raku (Vinski-Gasparini 1973, 37-38). Grupa Barice-Gređani, kao što je već spomenuto, ima bitno različit način pokopavanja osoba direktno u raku (ili organskom recipijentu) sa zdjelicom na vrhu. Na groblju Gređani pronađena su dva kenotafna groba 66 i 70 (Minichreiter 1982/83). Grob 66 je imao pet posuda okrenutih s dnom prema gore te

šest fragmentiranih i pobacanih po raci (Minichreiter 1982/83, 51). Grob 70 je imao sličan običaj: četiri posude su bile okrenute s dnom prema gore, dvije fragmentirane i pobacane, a jedna je odložena ispravno (Minichreiter 1982/83, 55). Ostali grobovi su sadržavali pobacane ostatke sa spališta (Minichreiter 1982/83).

U rakama groblja u Slatini nije bilo tragova fragmentiranih posuda i ostataka lomače (Ložnjak Dizdar 2011, 248). Uočeno je kako su se grobovi formirali u skupine vjerojatno bazirane na obiteljskoj pripadnosti, poput grobova 9, 11, 12 i 13 s ostacima muške i ženske osobe te dvoje djece (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016b, 146). Prilikom iskopavanja, tri pronađene nakupine su krivo označene grobovima 1, 2 i 3, a zapravo je naknadno ustvrđeno kako je riječ o nakupinama spaljenih životinjskih kosti (svinje i goveda) koji su imali tragove rezanja (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016b, 146-148; Radović 2018, 240-244). Međutim, radiokarbonske analize upućuju na mlađu pripadnost, iz starijeg željeznog doba što se povezuje s obližnjim naseljem tog doba (Forenbaher 2018, 250). Drugi tip prisutnih životinjskih kosti, su kosti pronađene u grobovima 17 i 36, iako su kosti ježa u grobu 17 potencijalno slučajno tamo završile (Radović 2018, 240). Pronađeni su i ostaci keramičkih posuda u urnama i među životinjskim kostima, potencijalno implicirajući običaje vezane za hranu i piće (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016b, 149).

U mlađoj fazi nastavljaju se neki običaji poput odlaganja polomljenih komada posuda i ostataka pepela i gara s lomače. Primjer toga je i skupina Velika Gorica-Dobova (Ložnjak Dizdar 2013, 101). Također, u dio pogrebnog običaja se mogu navesti i posude s rupom s groblja u Velikoj Gorici. Grupa Kupa/Ozalj je imala pretežito tipične pogrebne običaje za kompleks kultura polja sa žarama, no ističu se primjeri pokapanja u grobove obložene kamenim pločama (Ložnjak Dizdar 2013, 103). Grupa Dalj je još jedan tipični predstavnik mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama. Na nalazištu Belišće, otkriveni grobovi su sadržavali fragmente posuda iznad urne što bi upućivalo na razbijanje posude u sklopu pogrebnog procesa nakon što se urna položila (Ložnjak Dizdar 2013, 107). Također, osim ostataka spaljenih kosti i pepela, urne su sadržavale i fragmente posuda koje su se možda razbile na lomači (Ložnjak Dizdar 2013, 107). U tumulima u Batini pronađeni su grobovi koji su sadržavali posude za gozbovanje, što je potvrđeno s ostacima životinjskih kosti u nekima (Hršak et al. 2014, 16). U tumulu T2 istog lokaliteta, ostaci pokojnika su bili položeni na samo dno grobne komore, skupa s ostacima lomače i zlatnim i staklenim dijelovima nakita (Hršak et al. 2016, 17). Dislociranu hrpicu kosti i paljevine s lomače je sadržavao

grob G105, kao i nakupinu životinjskih kosti (Hršak et al. 2017, 41). Sotinsko groblje daljske grupe s prijelaza kasnog brončanog doba na starije željezno je imalo više grobova koji su sadržavali hrpice životinjskih kosti i posude za hranu i piće (Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015, 15; Ložnjak Dizdar et al. 2016, 12; Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017, 19; Ložnjak Dizdar et al. 2018b, 28; Ložnjak Dizdar et al. 2019, 20). U najsjevernijim grobljima su pronađena tri groba u kojima su hrpicu s malim kostima položene direktno u raku pa se pretpostavlja kako je možda riječ o posebnim ukopima djece (Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015, 15). Ovakav običaj odlaganja hrane i pića u grobove je tipičan samo za incineracijske ukope daljske skupine, ne i inhumacijske (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a, 116).

Situle su pronađene i u Budinjaku (Škoberne 1999, 55-57) i u Dolenjskoj u tumulu III i u tumulu XIV grobu 7 (Križ 1997, 32-33; Križ 2013, 63-66). Dakako, bogati keramički setovi za piće su bili poprilično čest grobni prilog, poput centralnog groba u tumu XIV (Križ 2013, 59). Tumuli lokaliteta Kaptol-Čemernica su bogati prestižnim keramičkim predmetima za konzumaciju pića poput askosa s drškom u obliku goveda iz tumula XII (Potrebica 2019, 493). Povezan s gozbovanjem je i nalaz brončanog sita iz groba 22 u tumulu III (Križ 1997, 28-31). Na lokalitetu Kaptol-Gradci, tumul 12 je podignut nad spalištem u kojem su pronađeni brojni fragmenti keramičkih posuda i dijelovi nakita od metala i organskih materijala, kao i keramički utezi i jedan pršljen (Potrebica 2019, 495-496). U tumulu 13 pronađen je grob na čijem je dnu bilo ostataka sa spališta, kao i fragmenata keramičkih posuda (Šoštarić et al. 2016, 309). Međutim, u tumulu 13, i u tumulu 14, pronađen je veliki broj različitih arheobotaničkih nalaza (Šoštarić et al. 2016). U tumulu 13 su najbrojniji ostaci spaljenih lješnjaka u posudi, a u tumulu 14 ostaci spaljenih jabuka (Šoštarić et al. 2016, 314).

Zajednice koje su svrstane u istočni halštatski krug su po nemalim brojem dokaza često sudjelovale u nekakvoj formi gozbovanja i provođenja običaja uz hranu i piće. Najsnažniji primjer toga su figuralni prikazi na metalnim predmetima, ponajviše na situlama poput one iz Vača iz 5. st. pr. Kr.. Navedeni prikazi imaju reljefno iznesene prikaze gozbovanja pri kojima nerijetko žene poslužuju muškarce (Potrebica 2013a, 115). Muškarci su prikazani s pokrivalima za glavu što je interpretirano kao simbol statusa (Potrebica 2013a, 115). Smatra se kako su upravo elitni članovi društva održavali gozbovanja. S elitnim članovima društva su najčešće i pokopane posude za jelo i piće, iako ih ne nedostaje u „manje bogatim“ grobovima. Treba imati na umu kako nije sigurno

koju su svrhu posude pronađene u grobu imale; ako su bile grobni prilog ili dio pogrebnog običaja (Potrebica 2013a, 117). Interpretacije u kojima su priložene posude s hranom ili pićem nužne pokojniku za ono što slijedi nakon smrti, nisu rijetke, a nisu ni nemoguće. Ako je u duhovnosti zajednice postojao narativ nekakvog oblika postojanja poslije smrti, logičan je zaključak kako je to postojanje donekle imalo potrebe kakve ljudi imaju i za života. Međutim, posude s hranom i pićem su mogle biti samo sentimentalni dar kojim se trebalo iskazati koliko je pokojna osoba značila zajednici. Druga interpretacija podrazumijeva korištenje posuda u svrhu pogrebnog običaja. Od samog početka pa do samog kraja cjelokupnog procesa pokapanja, mogle su postojati radnje koje su objedinjavale konzumaciju, pripremu i/ili žrtvu u obliku hrane i pića. Fragmentirani ostaci posuda se čine kao snažan dokaz toga. Nepoznate radnje predstavljaju i nalazi pepela i ostataka s lomače pobacanih po grobnoj raci. Proces njihova dolaska na to mjesto je jasan, ali razlog nije. Može se doduše pretpostaviti sporadično bacanje od strane jedne ili više osoba. Jesu li određeni dijelovi ili hrpice namjerno odabrani, mogu potencijalno odgonetnuti samo antropološke analize, pod uvjetom kvalitetnog očuvanja kosti.

5.2. Promjene u predmetima u grobovima

Način pokopavanja je u nekim dijelovima područja opisanog u ovom radu doživio drastične promjene, ali u većini nije. S druge strane, predmeti u grobovima uglavnom ne doživljavaju intenzivne promjene, njihove promjene su najčešće kontinuirani evolucijski slijed oblika i ukrasa. U trenutku kada određeni predmet postaje sastavnim dijelom pogrebne prakse populacija kasnog brončanog doba, on rijetko doživljava inovacije u obliku i/ili ukrasu (Metzner-Nebelsick 2018). Dokaz tomu se može pronaći u metalnim i keramičkim predmetima koji ukazuju na kontinuitet izrade, oblika i stila ukrašavanja na brojnim lokalitetima starijeg željeznog doba (Škoberne 1999). Ponekad i sami predmeti svojim trenutkom izrade potječu iz razdoblja (prijelaza) kasnog brončanog doba. Poput primjera tradicijskog mača iz Kaptola (Potrebica 2013b). Međutim, promjene su uočljive u broju predmeta kao i u sastavu predmeta koji su deponirani u grob.

5.2.1. Broj predmeta u grobovima

Jedna od očitijih promjena je porast broja predmeta položenih u grob, neovisno o tome je li riječ o dijelovima nošnje pokojnika ili o grobnim priložima. Dijelovi nošnje su oni predmeti koji su obnašali ukrasnu i/ili funkcionalnu ulogu na odjeći pokojnika ili pokojnice. Najčešće su se nalazili na preminuloj osobi prilikom izgaranja na lomači. Metalni dijelovi nošnje su zbog svog

sastava preživjeli izgaranje, ali uz, najčešće, deformaciju oblika. Fragmente dijelova nošnje se zatim odlagalo u grob, ili zajedno s ostacima lomače, ili izdvojeno. Grobni prilozi, s druge strane, su oni predmeti koje je zajednica odlagala prilikom samog pokapanja. Takvi predmeti su imali duhovnu i/ili sentimentalnu vrijednost zajednice. Njih se može podijeliti u dvije skupine. Prva skupina su oni predmeti koji su povezani s identitetom samog pokojnika, npr. oružje ili dijelovi tkalačkog stana. Drugu skupinu predmeta predstavljaju oni predmeti koji su više povezani s procesom pokapanja, a time i zajednicom koja pokapa pokojnika, npr. priloženo keramičko posuđe (fragmentirano ili cijelo). Barrett razdjeljuje predmete u grobovima na tri dijela: 1) predmeti koji su činili dio pogrebne nošnje, 2) predmeti koji su odloženi uz osobu kako sastavni dijelovi prikaza i 3) predmeti koje je ožalošćena zajednica deponirala u grob (Treherne 1995, 112-113; prema: Barrett 1993, 117).

U grobovima starije faze kompleksa kulture polja sa žarama, rijetko su odlagani dodatni predmeti. Najčešće su to keramičke posude, a još rjeđe metalni predmeti. U prvoj fazi kompleksa kulture polja sa žarama, metalnih predmeta skoro pa ni nema, doduše nužno je uzeti u obzir slabu istraženost. U virovitičkoj skupini se ističe jedino nalaz bodeža iz Virovitice. U skupini Barice-Gređani, jedino su u grobovima nalazišta Perkovci pronađeni metalni predmeti koji su vjerojatno bili dio nošnje jer su oštećeni (Minichreiter 1982/83). Već u drugoj fazi osjetan je blagi porast broja predmeta u grobovima, a dobar primjer groba s popratnim metalnim predmetima je grob 1 na groblju Zagreb-Vrapče koji je sadržavao britvu, iglu i pincetu (Vinski-Gasparini 1973, 70). Također su pronađena dva mača, tip Aranyos iz Koprivnice i tip Stätzling iz Siska, no treba imati na umu kako su to slučajni nalazi (Vinski-Gasparini 1983, 577). U kontekstu navedena dva mača treba imati na umu i pravilnost nedostatka mačeva u grobovima te njihove prisutnosti u ostavama. U grobovima grupe Zagreb pronađeni su i neki primjerci nakita poput fibule u obliku violinskog gudala, topuzaste igle i narukvice trokutastog presjeka (Vinski-Gasparini 1983, 578-579).

Znatno povećanje broja predmeta u grobovima je vidljivo od mlađe faze kompleksa kulture sa žarama. Skupina Velika Gorica-Dobova je dobar primjer toga s obzirom na to kako je stanje istraživanja ove skupine, zadovoljavajuće te je moguće zamijetiti obrasce pokapanja. Nalazi su na nekropoli Velike Gorice sve češći i sve raznovrsniji. Česta je pojava igala i to tipa jajolike, lukovičaste ili okrugle horizontalno tordirane glavice (Vinski-Gasparini 1983, 588-596). Oružje je također raznovrsnije, npr. sjekire tipa Passau i mačevi antenske, punokovinske drške tipa Lipovka

(Vinski-Gasparini 1983, 589). Dobovska i Ruška skupina su skoro identičnog fundusa metalnih predmeta u grobovima, što je skupa s karakteristikama samih predmeta i razloga zašto se Dobovska skupina i velikogorička dovode u srodstvo, ali i zašto se Ruška prije dovodila u srodstvo s Dobovskom (Gabrovec 1983). Zanimljivo je kako su groblja skupine Dalj najčešće oskudna priložima i dijelovima nošnje u grobovima (Vinski-Gasparini 1983, 611).

Željeznodobni kneževski ukopi predstavljaju kontrast ukopima brončanog doba, tj. logičan evolucijski slijed sagleda li se kompletna slika. Izvrstan primjer toga je glavni ukop pod tumulom 6 na nekropoli Kaptol-Gradci, koji je sadržavao nadprosječno veliki broj metalnih i keramičkih predmeta (Potrebica 2013a; Potrebica 2019). Većina predmeta dolazi u paru pa je vjerojatno riječ o dvojnog grobu: dva mača (jedan željezni, jedan brončani), dva para željeznih sjekira, dva para konjske opreme uz pet sjekira, situlu s potencijalno dvije zdjelaste kacige, pojasnu garnituru, brus, i preko 30 keramičkih posuda (Potrebica 2019, 495). Podjednako bogat ukop je i tumul 12 na lokalitetu Kaptol-Gradci. U spalištu i grobnoj komori su pronađeni brojni metalni ukrasi i nakit, koštani dijelovi nošnje i drveni gumb, utezi tkalačkog stana te fragmenti keramičkih posuda (Potrebica 2019, 495-496). Na lokalitetu Kapiteljske njive, 921 grob je sadržavao predmete, od čega ih je 224 sadržavalo samo keramičke predmete, a čak 224 groba nisu uopće sadržavala predmete (Križ 2019, 47). Na Kapiteljskoj njivi su predmeti u grobovima nerijetki te su na taj način pronađeni metalni nakit i dijelovi opreme, stakleni i jantarni nakit, oružje, oruđe, konjska oprema i keramički setovi. Najviše se po broju predmeta ističe grob 16 Kneževskog tumula koji je sadržavao: brončane igle, brončanu narukvicu, brončane kugle, brončana koplja, brončanu sjekiru s ušicom, željeznu sjekiru, bimetalnu mahairu, željeznu i brončanu konjsku opremu i keramički set (Knez 1993, 42).

Iz navedenih primjera je jasno kako se broj predmeta s vremenom povećavao. Broj predmeta je vjerojatno imao dvojako značenje. Osim pokazatelja materijalne moći pokopanog pojedinca, tj. statusa, broj predmeta je bio, također, indikator identiteta osobe. Specifičnije, što je veći broj predmeta to je jasnije naznačen identitet te osobe, neovisno je li riječ o zaživotnom identitetu ili posmrtnom. Povećanje broja predmeta, dakako može jednostavno označavati, promjenu u konsenzusu pogrebnog seta. U ranijim razdobljima je možda bilo dovoljno priložiti jedan mač sjekiru ili koplje, kasnije su standardizirane priloge ušli setovi koplja i sjekira uz mač. Bitan faktor je i relativno bogatstvo zajednice koja si je mogla priuštiti nepovratno odlaganje vrijednih

predmeta. Ti predmeti su mogli biti naslijeđeni ili na bilo koji drugi način ostavljeni zajednici na korištenje, ali je značaj ukopa osobe s njima bio od veće važnosti.

5.2.2. Rodno specifični predmeti

S obzirom na postepeno povećanje broja predmeta u grobovima, moguće je uočiti poneke pojedinosti u vezi odabira predmeta koje se polagalo u grobove. Najočitija raspodjela se temelji na spolu, tj. rodu pokojne osobe. U principu je riječ o shematiziranim setovima predmeta koji se skoro uvijek nalaze zajedno, tj. kada postoje, smatrani su indikatorima roda pokopane osobe. U prvoj fazi kompleksa kulture polja sa žarama, grobni prilozima su rijetka pojava pa je samim time otežano i razlikovanje grobova po rodovima (izuzev još rjeđih dijagnostičkih kosti). Niti jedan grob na nekropolama virovitičke skupine u Virovitici (6 groba) i Sirovoj Kataleni (11 groba) nije sadržavao priloge pa samim time nije moguće pretpostaviti rod pokopanih osoba (Vinski-Gasparini 1973, 38-44). S obzirom na ovu problematiku, alternativne teorije o određivanju roda pokojnika, poput one o povezanosti žara s rodom Boška Marijana, predstavljaju jedinstvenu priliku za njeno rješavanje. S obzirom na povećanje broja priloga s mlađom fazom kompleksa kulture polja sa žarama, uočljive su i razlike u predmetima identificiranim s pokojnikom s obzirom na rod i spol. Već u fazi dva, grupi Zagreb, moguće je pretpostaviti spol osoba nekih grobova, s obzirom na specifične predmete koji su pronađeni. Na primjer, spomenuti grob 1 groblja Zagreb-Vrapče koji je sadržavao dvosjeklu britvu, pincetu i iglu okrugle glavice (Vinski-Gasparini 1973, 70). Britva i pinceta su definirane kao tipični toaletni pribor muških grobova i služe za provođenje higijene i održavanje željenog izgleda. Igle su također tipični predmeti u muškim grobovima, dok su za ženske grobove tipičnije fibule, doduše to nije stopostotno pravilo. Groblje u Slatini je sadržavalo malen broj metalnih predmeta, koji su svi bili dio pokojnikove pogrebne opreme. Međutim, većina predmeta se nalazi u ženskim i dječjim grobovima. U dva muška groba su položena samo po jedan predmet, i to: igla tipa Velem St. Vid (grob 18) i brončana ukrasna ploča (grob 30) (Ložnjak Dizdar 2018b; Rajić Šikanjić 2018). Zanimljivo je kako su tri dječja groba bila opremljena metalnim predmetom, grob 7 brončanim nožem, grob 8 torkvesom te grob 28 narukvicom trakastog presjeka (Ložnjak Dizdar 2018b; Rajić Šikanjić 2018). Čak tri ženska groba su sadržavala po dva predmeta. Grob 6 je sadržavao iglu i obruč rombičnog presjeka, grob 12 iglu tipa Velem St. Vid i pribadaču, a grob 22 iglu s bikoničnom glavicom i staklene perle (Ložnjak Dizdar 2018b; Rajić Šikanjić 2018). Iako je riječ o iznimno malom uzorku, više od pola metalnih

predmeta (55%) se nalazilo u ženskim grobovima, koji su činili više od trećine svih grobova s metanim predmetima (37%).

Grobovi mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama sadrže poprilično jasne indikatore roda pokojnika. Po tom pitanju se poglavito ističu kosturni grobovi s groblja Vukovar. Ženski grob 320 je sadržavao sljepoočničarke i narukvicu s antropomorfnim privjeskom, a grob 202 je sadržavao dijademu i naočalastu fibulu (Vinski-Gasparini 1973, 164). Muški grob 269 je sadržavao brončanu fibulu tipa Vače, brus s brončanom drškom i željezno koplje, a grob 210 željezno koplje i dvopetljastu lučnu fibulu asimetrične trokutaste nožice (Vinski-Gasparini 1973, 164). Zanimljivo, ženski grobovi ruške skupine su bili bogatiji metalnim priložima od muških (Gabrovec 1983, 63). Groblje u Velikoj Gorici je također imalo takvu diferencijaciju po rodovima, za razliku od groblja Dobova iste skupine (Ložnjak Dizdar 2011b, 25). Daljska skupina je trajala od kraja kasnog brončanog doba do razvijeno starije željezno doba, uz manje promjene u materijalnoj kulturi i običajima. S početka željeznog doba je poznat bogati ženski ukop grob 1 na lokalitetu Sotin. Sadržavao je keramičku urnu, brončanu fibulu, željeznu iglu, keramički pršljen te keramičke posude među kojima se ističe zdjela s kostima ovce ili koze (Ložnjak Dizdar 2019, 89). Predmeti su tipični za ženski ukop, koji je potvrđen antropološkom analizom kao ženska osoba u dobi od 20 do 30 godina, ali su uz to pronađeni i ostaci novorođenčeta (Ložnjak Dizdar 2019, 89). Ovakvi dvojni ukopi žene i djeteta su pronađeni i na daljskim grobljima Batina (grob 36) i Doroslovo (grobovi 50 i 51) (Ložnjak Dizdar 2019, 109).

U jesen 1993. i ljeto 1994. godine, istraživao je tumul 139 na lokalitetu Budinjak, unutar kojeg se nalazio bogati „kneževski“ ukop te dodatnih šest oko njega (Škoberne 1999, 43). Odmah prilikom iskopavanja „kneževskog“ ukopa uočeni su ostaci drvene komore i poklopca (Škoberne 1999, 43). Najviše se ističe grob 6, što po bogatom inventaru, što po mogućoj interpretaciji kao dvojnog groba. Grob 6 bio je omeđen drvenom konstrukcijom unutar koje su se nalazile dvije skupine predmeta (Škoberne 1999). Specifično, na zapadnoj strani je vjerojatno bila pokopana ženska osoba s popratnim željeznim spiralnim ukrasima za kosu, željeznim narukvicama i brončanom jednopetljastom lučnom fibulom te plitkom zdjelom pod nogama (Škoberne 1999, 55-57). Uz glavu su se nalazili ostaci konjske opreme čiju je poziciju Škoberne interpretirao naknadnim ukopom ženske osobe i pomicanjem konjske opreme (Škoberne 1999, 57). Do žene, po sredini grobne komore, nalazio se muškarac s višeglavom iglom i zdjelastom kacigom,

brončanom situlom i posudom sa šalicama pod nogama te željeznim kopljem uz bok (Škoberne 1999, 55-57). Ostalih šest groba su bila podjednako raspodijeljeno na muške i ženske (Škoberne 1999).

Bogatstvo željeznodobnih ukopa očituje se u količini vrijednih predmeta koji su odloženi kao prilozima ili su bili dio nošnje preminule osobe. Na temelju njihovog sastava moguće je zaključiti prirodu željene prezentacije preminule osobe koju je zajednica takvom smatrala nužnim prikazati. Jedna od takvih prezentacija je tzv. ratnička klasa, koja se takvom definira, primarno, određenim sastavom obrambenog i navalnog oružja. Uz ove dvije kategorije, često su prilagani i predmeti za gozbovanje i dijelovi konjske opreme, davši mogućnost zaključivanja kako je riječ o statusnim simbolima, usko vezanim uz nositelje oružja, tj. ratnike. Specifičnije, Paul Treherne u svom poznatom djelu, navodi četiri kategorije grobnih priloga koje predstavljaju status ratnika: oružje (prikaz ratovanja), konjska oprema (prikaz jahanja), posude za piće (prikaz alkohola i gozbovanja) te osobni nakit i nošnja (prikaz ukrašavanja tijela) (Treherne 1995, 108). Izvrstan primjer sastava, tzv. ratničkog groba, predstavljaju nalazi iz tumula na grobljima Novog Mesta u Dolenjskoj. Na Kapiteljskoj njivi u Novom Mestu, tipičnom lokalitetu halštatske Dolenjske, bogatim materijalom ističe se nekoliko tumula (gomila): Knežja, I, II, III, IV, V, XIV i XV. Materijal je raspoređen tipično za starije željezno doba, na muške i ženske grobove. Muški grobovi su sadržavali željezna koplja, željezne sjekire, željezne strelice, brončane dijelove obrambenog naoružanja, željezna umba štita, metalne posude za piće, poneki kameni brus i željezne dijelove konjske opreme (Knez 1993; Križ 1997; Križ 2000; Križ 2013). Ženski grobovi, s druge strane, su sadržavali pretežito dijelove nakita napravljene od stakla, jantara, metala ili kosti, a također su sadržavali i tkalačke utege i vretena (Knez 1993; Križ 1997; Križ 2000; Križ 2013). Lokalitet Kapiteljska njiva kraj dolenskog Novog Mesta, sustavno je istraživana od 1986. godine, a godinu nakon je otkriven tumul 1, sa 25 inhumacijskih grobova (Knez 1993, 14). Zbog kiselosti tla, skoro sve kosti, kako iz navedene kampanje, tako i iz naknadnih, su nestale, izuzev ostataka lubanje iz groba 16 (Knez 1993, 15). Spomenuti grob je interpretiran kao kneževski zbog bogatih keramičkih i metalnih nalaza, koji svojom prirodom spadaju u ratnički sastav. Unutar konstrukcije od kamenih ploča, pronađene su keramičke posude, te konjska oprema, oružje i nakit (Knez 1993, 42-43). Ponajviše se ističu bimetalna mahaira te ostaci brončane kuglaste kacige. Mahaira, tj. zakrivljeni mač, načinjena je od brončane drške i željeznog sječiva, a nalazi se utaknuta u koricu (Knez 1993, 43).

Ostaci kacige sastoje se od brončane ploče koja se nalazila na tjemenu te manjih čavlića koji su se nalazili po cijelom obimu kacige (Knez 1993, 42).

U prostoru Požeške kotline, u sastavu kaptolske skupine, pronađeno je nekoliko ukopa s bogatom ratničkom opremom, a pronađeni su na lokalitetima Kaptol Čemernica i Kaptol Gradci. Na lokalitetu Kaptol Čemernica, to su tumuli IV i X. Oba primjera smatrana su kneževskima s obzirom na značaj predmeta koji su u njima pronađeni. Tumul IV, istražen je 1967., prilikom čega je zabilježeno i objavljeno sveukupno pet groba (Vejvoda, Mirnik 1971, 190-191). Grobovi 4 i 5 su opisani kao opljačkani te kako je od njihovog sastava sačuvano tek ponešto grobnog inventara (Vejvoda, Mirnik 1971, 191). Međutim, kao što je prethodno u tekstu navedeno, zapravo je riječ o jednom grobu koji je sadržavao nekoliko nakupina predmeta (Potrebica 2004; Potrebica 2019). U tumulu je vjerojatno postojala drvena konstrukcija po kojoj je odložen ugljen (Vejvoda, Mirnik 1971, 190-191). Grob 1, sadržavao je žaru s pepelom pokojnika, brončanu pločicu sa zakovicama te brončanu grčko-ilirsku kacigu i brončanu knemidu s naglašenom muskulaturom (Vejvoda, Mirnik 1971, 191). Riječ je o najsjevernijem tipu takve kacige, specifično tipu II. faze. S unutarnje strane su ostali sačuvani ostaci podstave od organskog materijala (Vejvoda, Mirnik 1971, 191). Pored groba su pronađena i tri željezna koplja, bimetalna sjekira s brončanim tuljcem za nasad i ušicom te željeznom oštricom i konjska oprema (Vejvoda, Mirnik 1971, 191). Tumul X otkopan je 1970. godine, tri godine nakon tumula IV, a sadržavao je tri keramičke posude, od kojih su dvije sadržavale isključivo spaljene ostatke pokojnika (Vejvoda, Mirnik 1971, 199-200). Treća posuda, osim ostataka pokojnika, sadržavala je i metalne predmete od kojih se ističu brončana drška za brus, ukrašena životinjskim glavama te lijevani brončani, konjski ukrasi (Vejvoda, Mirnik 1971, 199, 200). Pored spomenutih žara, nalazila se brončana korintska kaciga (Vejvoda, Mirnik 1971, 199). Nedaleko od položaja Čemernica, nalazi se položaj Gradci. U razdoblju od 2004. do 2005. godine, istražen je cijeli tumul 6 te su pronađeni ostaci dvaju osoba i brojnih keramičkih i metalnih predmeta (Potrebica 2013b). Metalno oružje je standardno za ovaj prostor i razdoblje, no ono što se ističe je količina koja bi upućivala na dvije osobe, tzv. „braća po oružju“ (Potrebica 2013b, 15). Pronađeno je pet koplja, dva para sjekira i kaciga te čak dva mača (Potrebica 2013b). Među kopljima, nalazi se jedno natprosječne veličine, a slična koplja su prisutna i u tumulu IV u Čemernici te Novom Mestu (Potrebica 2013b, 18). Među četiri sjekire, prisutna su sva tri uobičajena oblika: sjekire s tuljcem za nasad, sjekire s ručicama te sjekire sa zaliscima (Potrebica 2013b, 18). Iznimno su zanimljiva i oba pronađena mača s koricama, jedan brončani tipa Kostel,

a drugi željezni (Potrebica 2013b, 19). Mač tipa Kostel, je zapadnobalkanske provenijencije te je u ovom kontekstu uvozni predmet (Potrebica 2013b, 19). Također je bitno napomenuti kako ovaj mač, krono-tipološki pripada razdoblju prelaska brončanog na željezno doba, dok se grobovi datiraju u nešto mlađe razdoblje, 6. st. pr. Kr., što ovaj brončani mač čini svojevrsnim naslijeđem i time statusnim simbolom (Potrebica 2013b, 10, 19). Tumul je sadržavao i bogati set keramičkog posuđa i konjsku opremu.

U navedenim primjerima „ratničkih“ ukopa, vidljiva je prisutnost specifičnih atributa, kakvim ih definira Paul Treherne: oružje, ukrasi na odjeći i predmeti za uljepšavanje, pribor za gozbovanje te konjska oprema (Treherne 1995). Nadalje, Treherne ističe kako navedeni set tipova grobnih priloga, ne postoji isključivo u ideologiji tadašnjih populacija, nego i životnom stilu ratničke elite (Treherne 1995, 106). Navodi kako su se razlike u pokapanjima pojedinaca javile kao rezultat pojave i razvoja društvenih hijerarhija, tj. elita, koje su nadgledale cirkulaciju dobara, pogotovo prestižnih i držale monopol nad lokalnom proizvodnjom (Treherne 1995). Problem s ovakvim pretpostavkama je što se one ne mogu direktno povezati s grobnim priložima, pogrebnom nošnjom ili bilo kojim drugim aspektom arheološki zabilježenog dijela ritualnog procesa pogreba i svih rituala koji mu prethode. Smrću osoba prestaje postojati, njen identitet prestaje ili u najmanju ruku se mijenja. Svaki način prikazivanja identiteta pokojnika je zapravo proces nošenja zajednice sa smrću te osobe i anksioznošću koja dolazi s njom (Treherne 1995). Zbog prestanka postojanja te osobe, zajednica ima potrebu rekonstruirati i uzdignuti njen identitet (Treherne 1995, 121-124). Nije poznato u kojoj mjeri su postojali predodređeni parametri grobnog inventara, ako su uopće postojali. Dodatno, nepoznato je jesu li postojali sustavi oporučnog određivanja pokojnika što će biti pokopano u grob, onda kada je bilo mogućnosti za pravovremeno iznošenje iste. Prikaz pokojnika kao ratnika, za sobom povlači logični zaključak kako je ta osoba za života obnašala funkciju ratnika. No upitno je ako je takav zaključak ispravan te ako i je, u kojoj mjeri. Točnije, upitno je kako se ratništvo manifestiralo u identitetu te osobe. Problematika se tim više produbljuje ako su uzme u obzir manje izražena potreba za posmrtnim prikazom ratničke sfere u kasnom brončanom dobu ovog prostora. Odgovor na ovu problematiku može biti kako nije postojala izražena ratnička i/ili vojna sfera u kasnobrončanodobnim zajednicama, a koja se počela javljati pred osvit željeznog doba. Odgovor također može biti, kako je ratnička i/ili vojna sfera postojala (na što bi upućivale i prethodna razdoblja brončanog doba), ali kako običaj pokopavanja jednostavno nije uzimao u obzir pokapanje s ratničkim obilježjima. Teško je za pretpostaviti kako

ratovanja, ili bilo kakvog drugog nasilnog konflikta, neovisno o intenzitetu i razmjeru, nije bilo. Pogotovo što su dijelovi ofenzivnog i defanzivnog naoružanja česti u ostavama kasnog brončanog doba. Razlike u odluci iskazivanja ratničkog aspekta života zasigurno leže u percepciji smrti. Doduše, može se sa sigurnošću ustvrditi kako su grobni prilozi s lokaliteta kao što su Novo Mesto, Budinjak i Kaptol sukladni umjetničkim prikazima ratnika iz tih razdoblja (Potrebica 2013a). Jedan takav primjer je pojasna kopča iz Vača iz 6. st. pr. Kr. (Potrebica 2013a, 106). Na situli iz tumula III u Dolenjskoj su bili prikazani, između ostalog, lovac s lukom i strijelom i jahač konja (Križ 1997, 32-33). Na njoj su jasno uočljivi svi oni elementi oružja koji su vidljivi u grobnim priložima navedenih lokaliteta a to su: sjekire, par koplja, kacige i štitovi, a prisutni su i jahači konja.

Na Kapiteljskoj njivi pod tumulima I, XIV i XV je zabilježeno 57 ženskih grobova, od sveukupno 142, što čini 40%, a muških 21, što čini 15% (Križ 2013, 31). Veliki broj ženskih grobova je sadržavao ogrlice od jantarnih i staklenih privjesaka, keramičke pršljene, metalne ukrase za kosu, fibule ili narukvice te je uništen grob u tumulu I sadržavao i skeptar (Križ 2013, 32-36). Najviše se, međutim, ističe ženski grob 35 u tumulu V. Riječ je o ukopu u drvenoj konstrukciji s velikim brojem nalaza koji su sadržavali staklene i jantarne privjeske za nakit različitih geometrijskih i životinjskih oblika, brončani prsten, listove od zlata koji su vjerojatno bili prišiveni za organski materijal te fragmente brončane posude (Križ 2000, 32-38). U tumulu Na položaju Gradci, lokaliteta Kaptol, prilikom istraživanja 2001. i 2002. godine otkopan je tumul 1 s ljudskim ostacima koji su antropološki interpretirani kao potencijalno ženske osobe (Potrebica, Pavličić 2011, 3). Tumul je sadržavao kamenu konstrukciju unutar koje su se nalazili prilozi i popudbina, specifičnije, bogati set keramičkih posuda te ponešto metalnih predmeta (Potrebica, Pavličić 2011, 3). Zbunjujuća je činjenica kako su pronađeni keramički pršljenovi i fibula kao indikatori ženskog roda pokojnice, ali i željezna sjekira kao indikator muškog roda pokojnika (Potrebica, Pavličić 2011). Grob je doduše interpretiran kao ženski, pri čemu bi sjekira bila nekakva vrsta statusnog simbola (Potrebica, Pavličić 2011, 3). Dakako, postoji mogućnost kako je zbog velike količine keramičkog posuđa te dvojake rodne interpretacije predmeta, zapravo riječ o dvojnomo ukopu. Tumul 12 istog lokaliteta je sadržavao bogati ženski ukop. U spalištu i grobnoj komori su pronađeni brojni metalni predmeti, počevši od jedinih primjeraka plemenitih metala na Kaptolu, a to su perlice od elektruma, zatim brončani lančići s privjescima od brončanog i željeznog lima, čunasta i žičana brončane fibule, brončani prikaz jahača i konja, koštani dijelovi

nošnje i iznimno rijedak ukrašeni drveni gumb, šesnaest utega tkalačkog stana te velik broj fragmenata keramičkih posuda (Potrebica 2019, 495-496). Grob 1 s groblja Sotin, daljske skupine, interpretiran je kao ukop povlaštene ženske osobe i njenog djeteta, starijeg željeznog doba (Ložnjak Dizdar 2019). Ukop je pronađen prilikom iskopavanja 2008. godine (Ložnjak Dizdar 2019, 88). U žari su se nalazili ostaci žene u dobi od 20 do 30 godina te djeteta u dobi od 0.16 do 0.22 godine (Ložnjak Dizdar 2019, 88). Spol pokojnice potvrđuju i tipični ženski prilozi, keramički pršljen te brončana fibula. Grob je, također, sadržavao bogati keramički set posuđa, usporediv s keramičkim posudama ostalih daljskih nekropola poput Doroslova (Ložnjak Dizdar 2019).

Pršljenovi, a rjeđe i utezi za tkalački stan, su čest prilog u ženskim grobovima na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista, na ovom području. Njihovo značenje je, stoga, vjerojatno simbolično, koja je bila nužna za prenijeti na sliku pokojnice nakon smrti. Za pretpostaviti je kako su žene sudjelovale u izradi odjeće, neovisno u kojoj mjeri. Izvrstan književni primjer predstavlja Penelopa, Odisejeva žena u Homerovom djelu „Odiseja“ (Potrebica 2013a). Ona je, u odsustvu svog muža, održavala proscje na udaljenosti time što je preko dana tkala pokrov za svog svekra, a preko noći ga rasparala. Taj se čin može interpretirati kao dokaz uloge žene u željeznodobnoj grčkoj, za očuvanje legitimiteta vladarske pozicije te nasljedstvo iste putem ženidbe (Potrebica 2013a). Sasvim je moguće kako je žena u istočnom halštatskom krugu imala važnu poziciju u održavanju i vođenju kućanstva, a možda i šireg područja pod utjecajem tog kućanstva. Uzme li se u obzir porast ratničkih pohoda kao direktna poveznica porasta nužde za pokazivanjem ratničkog statusa, moguće je zaključiti kako je odsutnost muškaraca koji su na njih odlazili povećana. U takvom je slučaju određeni stupanj provedbe vlasti mogla biti održana od strane žena koje su time uživale određeni stupanj društvene povlaštenosti i jasno definirane i nužne uloge u zajednici.

Uvid u odnos muškaraca i žena mogu pružiti dvojni ukopi. Najbolji primjer je grob 6 budinjačkog kneževskog tumula. Kao što je već bilo izneseno u ovom poglavlju, interpretacijom nalaza i njihove orijentacije je ustvrđena vjerojatnost dvojnoga ukopa, muške i ženske osobe. Pretpostavlja se kako je muška osoba bila prva pokopana, po sredini komore, skupa s ratničkom opremom, keramičkim setom pod nogama i konjskom opremom postrance (Škoberne 1999, 57). Ženska osoba je bila pokopana naknadno, zbog čega je iz prikladnih razloga smještena pored, između konjske opreme i muške osobe (Škoberne 1999, 57). Ako je teorija Želimira Škobernea

ispravna, i ženska osoba je naknadno pokopana, onda je lako moguće riječ kako je uživala ravnopravni status. Smatralo ju se dovoljno bitnom u zajednici kako bi ju se pokopalo uz muškarca koji je uživao povlašteni status. Međutim, sporedna pozicija u grobu možda opovrgava ovu konstataciju. Ako je pokojnica bila istovremeno pokopana, onda je nemoguće sa sigurnošću ustvrditi njen status. Naime, izgledne su obje mogućnosti, ravnopravnog i neravnopravnog statusa. Prvo se javlja pitanje razloga smrti ženske osobe. Ako je ženska osoba preminula od istog uzroka (bolest, ubojstvo, itd.) onda je pitanje ravnopravnosti nemoguće ustvrditi. Ako je ženska osoba usmrćena zbog smrti muške osobe (bilo vlastitom ili tuđom rukom), onda je vjerojatnost kako nije bila ravnopravnog statusa. Sporedna pozicija u grobu bi išla u korist ovoga argumenta. U Slatini je pronađen dvostruki grob pod brojem 15 u kojem su ostaci pokojnika odloženi u dvije različite posude, jedni u amforu, a jedni u lonac (Ložnjak Dizdar 2011a, 249; Rajić Šikanjić 2018, 227).

5.2.3. Uvezeni predmeti

Trgovina se može definirati kao uzajamni proces prijenosa vrijednosti (materijalne i nematerijalne) na drugu osobu (Mihelić 2006a, 9). Predmet može biti prenijet i bez očekivanog reciprociteta, u tom slučaju taj predmet je dar (Mihelić 2006a, 10). Za kompleksnija društva, kakvima se smatra brončanodobna i željeznodobna društva, bitni su i termini preraspodijele i redistribucije koji označavaju sustav razmjene koji potječe od nekog centralnog entiteta poput vladara (Mihelić 2006a, 11). Bitno je imati na umu kako je za normalno funkcioniranje trgovine u kompleksnim društvima, nužno postojanje unificiranih sustava vrijednosti. Oni su u povijesnim razdobljima uključivali novac, a u prapovijesnim su sustave vrijednosti nosile sirovine poput metala, soli, stoke, ali i ljudskih robova. Ti sustavi vrijednosti su diktirali uvjete pod kojima je zadovoljen reciprocitet ili kada je dar dostojan. Njihovo je značenje moralo biti ili opće poznato ili dovoljno efektno kako bi se samo nametnulo. Trgovinu u pravom smislu je moguće istaknuti samo onda kada je prisutan i službeni vrijednosni sustav te osobe koje se profesionalno bave posredovanjem u trgovini te zarađuju na temelju toga (Hänsel 2006, 44). Dosada ne postoje konkretni dokazi o organiziranoj i sustavnoj trgovini u razdoblju brončanog doba (Hänsel 2006, 44), ali niti za željezno doba ovoga prostora pa je stoga možda ispravnije koristiti termin razmjena kada se opisuje proces prijenosa vrijednosti u navedenim razdobljima. Razmjena i trgovina se dijele na tri skupine ovisne o udaljenosti: lokalna, inter-regionalna i udaljena (Collis 1984, 15). Predmeti su se na udaljenim lokacijama, zbog praktičnosti, izmjenjivali lančanom razmjenom (Potrebica 2006, 55). Lokalno proizvedeni predmeti imaju određene zajedničke karakteristike.

Trgovina takvim predmetima zajednicama koje imaju određeni stupanj sličnosti se naziva inter-regionalna, a različitim zajednicama, udaljena (Collis 1984, 15). Motivacija trgovanja je isključivo profit, bilo ekonomski, bilo statusni (Collis 1984, 16). Nepoznato je koji entiteti u prapovijesti su vršili trgovinu. Ono što je sasvim izvjesno je prednost koju donosi kontrola trgovine. Očit primjer toga su povoljne geografske pozicije koje nude izvrsnu kontrolu nad trgovačkim putevima (Collis 1984, 16).

Na temelju predmeta iz grobova koji izradom ili utjecajem imaju uvoznu prirodu, odvajaju se tri specifična smjera dolaska tih utjecaja: jugoistočnoalpski, zapadnobalkanski i istočnjački, tzv. pontsko-kavkaski. Za vrijeme starije faze kompleksa kulture polja sa žarama, većinski utjecaj dolazi iz područja srednjeg Podunavlja i Transdanubije. Tek u mlađoj fazi postaju sve izraženiji mediteranski i zapadnobalkanski utjecaji i to na perifernim dijelovima koji se nalaze blizu tim područjima. Pri samom kraju kasnog brončanog doba, može se uočiti pojava pontsko-kavkaskih utjecaja, prvo u daljskoj skupini, a potom i u zapadnijim skupinama koje ih prihvaćaju, skoro isključivo u obliku konjske opreme. Jedan od elemenata istočnjačkih utjecaja (ali i importa) predstavljaju bimetalni bodeži i mačevi (Makhortykh 2008, 170). Primjer toga je i bimetalni bodež s lokaliteta Pécs-Jakabhegy tipa Gamow (Potrebica 2013a, 52). Doduše, prvi bodeži su direktan uvoz s pontsko-kavkaskih područja, a nakon što su takvi uvezeni bodeži postali dragocjeni prestiž, bivali su proizvedeni lokalno od lokalnog materijala i s lokalnim obilježjima (Makhortykh 2008, 170). S druge strane, inhumacijski način pokapanja je zapadnobalkanskog porijekla. Kako bi se ustvrdio smjer širenja utjecaja, dovoljno je sastaviti i proučiti kartu raširenosti određenog predmeta (Mihelić 2006b, 90). Gušća koncentracija specifičnih predmeta će u većini slučajeva značiti centar proizvodnje, a preostale točke pronalaska istih predmeta, mrežu rasprostranjenosti i njihov radijus (Mihelić 2006b, 90). Kanal za spajanje navedenih makroregionalnih područja, su služile rijeke Sava i Dunav u prvom redu (Mihelić 2006b, 90). Sava je spajala jugoistočnoalpski predio s južnim dijelom Panonske nizine i zapadnobalkanskim predjelom, a Dunav je spajao južni dio Panonske nizine s ostatkom središnje Europe (Mihelić 2006b, 90-91).

Na poziciji Čemernica, pronađena su tri predmeta koja se mogu povezati s grčkim prostorom. Riječ je o grčko-ilirskoj kacigi i brončanoj knemidi iz tumula IV te korintskoj kacigi iz tumula X. Kao što je napomenuto, širenje impulsa s balkanskog područja, poput igle tipa Donja Dolina, je prisutno i u prethodnom razdoblju, no primjer ovih grčkih importa je izuzetan s obzirom na

udaljenost njihovog ishodišnog mjesta. Naime, sva tri predmeta predstavljaju najsjevernije primjerke, i pretpostavlja se kako im je ishodište područje Grčke (Potrebica 2008). Nepoznato je na koji su način dospjele do tumula u Požeškoj kotlini. Sličnih primjeraka je moguće pronaći u grobljima Glasinačke skupine te u Trebeništu u Makedoniji, implicirajući balkansku rutu izmjene (Potrebica 2008). Takav smjer nije nemoguć, no zahtijeva dobru komunikacijsku povezanost različitih skupina koje su živjele uzduž cijelog tog poteza (Potrebica 2008). S druge strane Biba Teržan predlaže prekomorsku trgovinu Jadranom kao izvor ovih predmeta, s područja Italije (Potrebica 2008 197; prema: Teržan 1995). U suprotnom smjeru, od Panonije prema Balkanu i Grčkoj, vjerojatno su išla dobra koja nisu ostavila arheološki trag, a to su npr.: koža, med, roblje, zlato i jantar (Potrebica 2008, 189; Champion, Champion 1986, 60). Uvezene predmete predstavljaju i višeglave igle tipa Donja Dolina s područja južno od Save, već spomenute glasinačke kulture (Potrebica 2013a, 70). Bitno je napomenuti kako bilo koji uvezeni predmeti nisu nužno tamo dospjeli trgovinom. Postoji mogućnost dospjeća u obliku ratnog plijena. Dakako, upitno je i kako su dospjeli do te točke od koje su oteti dalje. Činjenicom ostaje udaljeno ishodište tih predmeta te pridodavanje istima određenog stupnja vrijednosti. Entiteti (pojedinaac, zajednice) koji su ih dobivali i koristili (u ratne i/ili statusne svrhe), morali su imati znanje o njihovom značenju ili biti intrigirani egzotičnošću tih predmeta. Ne smije se isključiti ni mogućnost primanja spomenutih predmeta kao darove (Potrebica 2008, 201). Tada bi darivani predmeti obnašali funkciju uspostavljanja povjerenja između dvije strane (Potrebica 2006, 57). Potrebica smatra kako se luksuzni predmeti nikada nisu kupovali, već isključivo razmjenjivali kao darovi (Potrebica 2006, 58).

Među najimpresivnijim uvozima, s obzirom na njihovo udaljeno porijeklo, predstavljaju predmeti izrađeni od jantara. Jantar je stvrdnuta fosilizirana smola najčešće narančaste boje, koja je pogodna za obradu i estetski privlačna pa se od nje tvorio nakit. Rijetkost, koja je za jantar velika, i ne začuđuje s obzirom na idealne uvjete koji su nužni za njegovo nastajanje. Najveća koncentracija jantara se nalazi na obalama Baltičkog mora, gdje ga se nakon oluja moglo skupljati po plaži (Šoufek 2006, 14). Od Baltika, jantar se prenosi tzv. jantarnim putem preko središnje Europe sve do Jadrana. O raširenosti jantara najbolje govori njegova izražena prisutnost na lokalitetima japodske kulturne zajednice. Jantar je također čest nalaz na prostoru Dolenjske. Na navedenom prostoru se sporadično koristilo jantar još od kasnog brončanog doba (primjer lokaliteta: Mestne njive, Kapiteljske njive), a visoka raširenost se zbilila u starijem željeznom dobu

(Križ 2006, 103). Jantar je bio dodatak isključivo u ženskim grobovima. Grumenje je bilo zaglađeno u geometrijske oblike i rjeđe životinjske glave, a ukrašeno je urezivanjem i punciranjem (Križ 2006, 130).

5.3. Regionalizacija

Prostor definiran u ovom radu, za vrijeme starije faze kompleksa kulture polja sa žarama, bio je naseljen populacijama dvije skupine, virovitičkom i skupinom Barice-Gređani, a kasnije je nastala i zagrebačka skupina. Navedene skupine su pokrivala poprilični širok prostor i imale značajno različiti način pokapanja. Način pokapanja virovitičke skupine može se opisati tipičnim za kompleks kulture polja sa žarama, a niti način zagrebačke skupine nije pretjerano različit, izuzev nekolicine primjera korištenja kamenih ploča. S druge strane, skupina Barice-Gređani ima bitno drugačiji način pokapanja s obzirom na to što su ostatke svojih pokojnika odlagali direktno na tlo i prekrivali zdjelom. Pritom je bitno imati na umu kako je takva slika stvorena zbog stanja istraživanja, tj. malog broja istraženih groblja i grobova. Polaganje direktno na tlo je uočeno i u mlađoj fazi na lokalitetima Batina i Sotin (Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a, 111-112).

U mlađoj fazi kompleksa kulture polja sa žarama zabilježen je veći broj različitih skupina, od kojih neke ukazuju na sličnosti, a neke ne. Razlike se javljaju i unutar samih skupina. Primjerice, rupe na posudama su karakteristika grupe Velika Gorica-Dobova. Bitno je je još spomenuti i daljsku skupinu koja je karakteristična po svom dugom trajanju i poprilično konzervativnom obliku običaja, po čemu se razlikuje od ostalih skupina područja opisanoga u ovome radu. Upravo su daljska groblja Batina i Dalj dobar primjer neravnomjerne količine metalnih predmeta u grobovima u odnosu na ostala groblja skupine (Ložnjak Dizdar 2013, 110; Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a, 118).

U starijem željeznom dobu, regionalne razlike su poprilično izražene. Već je spomenuta daljska skupina koja zadržava kasnobrončanodobne karakteristike ukopavanja paljevinskih ostataka u ravne grobove i u ovome razdoblju. Na maloj udaljenosti lokaliteta Batina, Doroslovo i Sotin, zabilježeni su sasvim različiti načini pokapanja dvojnih grobova. U Batini u grobu 36, spaljeni ostaci djeteta su dijelom odloženi u posudu s ostacima ženske osobe, a dijelom zasebno (Ložnjak Dizdar 2019, 109; prema: Bojčić et al. 2018). U grobu 50 u Doroslovu je bila upravo suprotna situacija, spaljeni ostaci ženske osobe su dijelom bili djelomično zasebno, a djelomično s ostacima djeteta (Ložnjak Dizdar 2019, 109; prema: Trajković 2008). Na groblju u Sotinu, ostaci

ženske osobe i djeteta su odloženi u jednu, zajedničku urnu (Ložnjak Dizdar 2019). Ostatkom područja od Alpa do Dunava, dominira ukopavanje pod tumulima. Grupa Martijanec-Kaptol svoje pokojne je spaljivala i pokapala u tumule koji su sadržavali samo jednu osobu, izuzetno dvije. Nasuprot tome, Dolenjska skupina je pokapala kosturne ostatke svojih preminulih u tumule koji su znali imati i veliki broj pojedinaca. Budinjačka skupina je povezana s njom, ali njeni tumuli nisu imali toliko velik broj pojedinaca s obzirom na to kako je riječ osobnom, obiteljskom tipu tumula.

Novija istraživanja željeznog doba, se sve više udaljavaju od proučavanja i analiziranja nadregionalnih pojava i povezivanja širih prostornih fenomena na temelju određenog broja sličnih karakteristika. Noviji pristup je fokusiran na proučavanje nuklearnih zajednica kao posebne i samostalne cjeline (Potrebica 2019, 488). Primjenom identičnog pristupa i na kasno brončano doba, pogotovo njegovu stariju fazu, zasigurno bi urodilo plodom. Slabije stanje istraživanja te istraživanja provedena u nekim prijašnjim razdobljima, neadekvatnom metodologijom po pitanju današnjih standarda, stvaraju ograničenu sliku.

Kontrast promjena i njihovih implementacija s prijelaza kasnog brončanog doba na željezno, poprilično je izražen na čitavom području obrađenom u ovom radu. Daljska skupina na samom istoku se praktički ni ne mijenja od svoga nastanka u kasnom brončanom dobu pa cijelim svojim trajanjem, duboko u željezno doba. Jedine postojeće razlike, nisu vidljive na predmetima, nego na već spomenutim mikro-regionalnim razlikama u načinu pokopavanja. Sve ostale zajednice od Alpa do Dunava, prolaze temeljite promjene s prijelaza kasnog brončanog na željezno doba. Kontrast velikog broja grobova kasnog brončanog doba i manjeg, ekskluzivnijeg broja grobova starijeg željeznog doba, upućuje na promjenu sustava vrijednosti u zajednicama. Promjena se kretala u smjeru pokapanja (skoro) svih članova zajednice prema pokapanju određenog manjeg broja članova zajednice koji se pokapaju s velikim brojem predmeta. Nepoznato je gdje se, kako se i ako se, ostali članovi zajednice pokapaju. Izuzetak u stopi ekskluzivnosti pokapanja, predstavlja područje Dolenjske. Moguće je kako su vanjski faktori utjecali na reorganizaciju sustava vrijednosti. Sasvim je moguće kako pokapanje svih članova zajednice podjednako, postaje neodrživi način zbrinjavanja ostataka pokojne osobe pri čemu onda pokapanje postaje ekskluzivitet rezerviran samo za povlaštene članove zajednice. Tradicija koja se mora nastaviti,

bez obzira na sve. U tom slučaju ne čudi podizanje tumula s obzirom na njihove vizualne i zaštitne funkcije. Ostaje pitanje što čini osobu povlaštenom za drugačije pokapanje.

Razlike u načinu pokapanja su neznatne u kasnom brončanom dobu prostora od Alpa do Dunava. Već sa samim početkom željeznog doba dolazi do značajnog kontrasta uzduž cijelog područja. Područje Dolenjske je okarakterizirano brojnim inhumacijskim ukopima u, uvjetno rečeno, velikim tumulima. Budinjačka skupina, koja je materijalno srodna Dolenjskoj, prakticira skoro pa u potpunosti suprotne običaje, pri čemu se pokojnike ukopavalo u malene, obiteljske tumule uz tek pokoji bogato opremljeni grob. Skupina Martijanec-Kaptol je krajnja suprotnost Dolenjskoj, s obzirom na tumule koji su sadržavali pojedinačne paljevinske ukope, među kojima je veći prosjek kneževskih ukopa. Na krajnjem istoku, uz Dunav, Daljska skupina zadržava kasnobrončanodobni način pokopavanja paljevinskih ostataka u ravne grobove (uz mikroregionalne iznimke). Regionalna raznolikost u starijem željeznom dobu, čiji temelji leže u izraženoj unificiranosti kasnog brončanog doba, ne može biti rezultatom društvenog raslojavanja i uzdizanja elite. Čak i među zajednicama u kojima se uočavaju razlike u grobnoj popudbini, bilo u njihovoj postojanosti poput Dolenjske, bilo u nepostojanju neekskluzivnih grobova poput Kaptolsko-Martijanečke skupine, je nemoguće ustvrditi društveno raslojavanje samo na temelju kontrasta vrijednosti predmeta u grobovima.

6. Naselja i ostave

Ovaj rad se pretežito bavi aspektom zajednica nakon smrti pojedinca, iznosi karakteristike mjesta na kojima se pokapalo preminule članove. Dakako, članovi zajednice su za života živjeli u stambenim objektima u naseljima pa je, za širi kontekst teme ovoga rada nužno iznijeti i kratki osvrt na stanje istraživanja o naseljima na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava. Mjesta odabira podizanja naselja, u kasnom brončanom dobu, su bili povišeni prostori uz tekućice uz prisutnost plodnog tla i šuma za privredu, a često su odabirani obronci gorja uz prijelaze (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 72-108). Razlozi odabira takvih mjesta, iako nisu u potpunosti jasni, vjerojatno su bili zaštita i strateško nadgledanje komunikacijskih puteva i resursa (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 72-108). Nastambe su bile pretežito nadzemnog tipa, uz razne objekte i ostave u neposrednoj blizini (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 72-108). Odabir lokacija za podizanje novih naselja na prostoru Dolenjske i Bele Krajine na prijelazu kasnog brončanog doba u željezno, se zasnivao na blizini površinske metalne rude (Tecco Hvala 2012, 363). Veća naselja tog prostora su osim bogatstva prirodnih resursa, imala i veći broj tumula kao i veći broj predmeta, pogotovo prestižnih (Tecco Hvala 2012, 367). U samim naseljima su se nalazili i radionički objekti poput onih za izradu keramike ili metalnih predmeta (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 72-108). Nužno je navesti kako bitnih razlika u organizaciji i strukturi naselja i nastamba nema niti između istovremenih skupina, niti između starije i mlađe faze kompleksa kulture polja sa žarama (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 72-108).

U starijem željeznom dobu, naselja su se sve češće gradila na uzvišenjima te su se počeli graditi fortifikacijski elementi oko njih. Janez Dular i Sneža Tecco Hvala 2007. godine su objavili pozamašan katalog nalazišta za područje omeđeno Posavinom na sjeveru i istoku, Dolenjskom na zapadu te Belom krajinom na jugu (Dular, Tecco Hvala 2007, 22). Analizom rezultata, autori su došli do velikog broja zaključaka, među kojima je i činjenica kako od poznatih lokaliteta starijeg željeznog doba navedenog prostora, veći je broj groblja nego naselja (u omjeru od 6:1) što upućuje na nedostatak informacija o nekim drugim formama naselja koja nisu toliko lako uočljiva u okolišu (Dular, Tecco Hvala 2007, 41). Stariježeljeznodobna utvrđena naselja su češće sačuvana jer se ne nalaze na ravnim prostorima pogodnim za obradu, nego su najčešće na šumovitim brežuljcima na kojima nema intenzivne poljoprivrede ili gradnje, a i uočljiva su zbog fortifikacijskih elemenata (Dular, Tecco Hvala 2007, 41). Iako je dobar dio utvrđenih uzvišenih naselja nastao u kasnijoj fazi

kasnog brončanog doba, od kojih su se neka čak nastavila u kasnijim fazama željeznog doba, najveći broj ih je podignuto za vrijeme starijeg željeznog doba (Dular, Tecco Hvala 2007, 70-73). Značajna razlika je i u broju i veličini naselja; u kasnom brončanom dobu ih je više, ali su znatno manja površinski (Dular, Tecco Hvala 2007, 138). Obrazloženje izgradnje utvrđenih naselja, relevantnoj znanstvenoj literaturi, je podrazumijevalo nemirna razdoblja. Takvo objašnjenje u principu nije vjerojatno zbog velikog napora koji je bio potreban za takav pothvat, a koji bi bio nemoguć u ionako već stresnim ratnim razdobljima (Neustupný 1977, 135). Nadalje, s obzirom na raširenost utvrđenih naselja, takvo bi objašnjenje podrazumijevalo sveobuhvatno ratno stanje u kojem su zajednice ulazile duboko u međusobne teritorije, što je poprilično nemoguće (Neustupný 1977, 135). Utvrđena naselja su nastajala u trenucima relativnog mira, sa svrhom očuvanja isticanja određene vrijednosti. Neustupný iznosi teoriju po kojoj su utvrđena naselja izgrađena kako bi se visoki sloj zajednice odvojio od ostatka (Neustupný 1977).

U sklopu ovoga rada nužno je istaknuti i objasniti još jednu pojavu koja, iako nije direktno vezana za grobove, indirektno je jer su određene pravilnosti po pitanju raspodjele predmeta i obrazaca ponašanja, vrlo dobro dokumentirane - ostave. Ostave su cijeli i/ili fragmentirani predmeti koji su ujedanput odloženi u zemlju ili kao simbolični čin ili s ciljem naknadnog otkopavanja (Darvill 2008, 194). Arheološki ih se može pratiti u svim razdobljima od paleolitičkog doba do novog vijeka. U kasnom brončanom dobu one su raširena pojava, kako diljem Europe tako i na prostoru definiranom ovim radom. Kao što je već bilo spomenuto poviše u radu, veliki obol razumijevanju ostava, dala je Ksenija Vinski-Gasparini. Temeljeno na zajedničkim karakteristikama, rasporedila ih je na pet različitih faza od I do V (Tabla 1).

	Faza I	Faza II	Faza III	Faza IV	Faza V
Apsolutna kronologija	1300.-1230.	1230.-1100.	1100.-1000.	1000.-850.	850.-750./700.
Relativna kronologija	dio BrC i BrD	dio BrD i HaA1	HaA2	HaB1 i dio HaB2	dio HaB2 i B3
Najznačajnija ostava	Peklenica	Veliko Nabrđe	Kloštar Ivanić	Miljana	Matijevići

Tablica 1: faze ostava prema Vinski-Gasparini (Vinski-Gasparini 1973)

Faza I pripada BrD kronološkom stupnju s osjetnim utjecajem prethodnog razdoblja (Vinski-Gasparini 1973, 21). Prva faza je najviše definirana preko nalaza iz naselja i grobova s obzirom kako je i najmanje zastupljena ostavama, specifično riječ je jednoj ostavi, Peklenice (Vinski-Gasparini 1973, 52). Pekleničku ostavu, između ostalog, čine: dva mača tipa Sprockhoff Ia, mač s

polukružnom pločicom za nasad, bodež s trokutastom pločicom za nasad, šuplju sjekiru šesterokutnog presjeka i ušicom, srp s rebrasto raščlanjenom drškom, igle s makovom glavom i ukrasom na vratu te okrugle i blago konične igle s ukrasom na vratu (Vinski-Gasparini 1973, 53-54). Dok ostatak inventara svrstava ostavu iz Peklenice u razdoblja BrC2 i BrD, igle ju specifično stavljaju u fazu BrD (Vinski-Gasparini 1973, 54-56). Ostave istočnoalpskog područja su materijalno slične ostavi Peklenica, ali uz izraženu povezanost s ostatkom alpskog prostora te manju s panonsko-karpatskim (Gabrovec 1983).

Naredna, II faza ujedno je i najbrojnija po pitanju ostava s obzirom na to kako ih se nalazi 27 na ovom prostoru (Vinski-Gasparini 1973, 77-78). Istočnoalpsko područje, također sadrži velik broj ostava (Gabrovec 1983, 75). Velik broj ostava omogućava regionalno razlikovanje i postavljanje kronološke i tipološke kategorizacije (Vinski-Gasparini 1973, 79). Navedene ostave su: Struga, Donja Poljana, Podrute, Budinščina, Topličica I i II, Medvedgrad Zagreb, Sisak, Mačkovac, Lonđica, Pričac, Gornji Slatinik, Podcrkavlje-Slavonski Brod, Brodski Varoš, Gornja Vrba, Oprisavci, Staro Topolje, Poljanci I i II, Veliko Nabrđe (ujedno i najznačajnija), Bizovac, Tenja, Markušica, Račinovci, Bošnjaci i Otok-Privlaka (Vinski-Gasparini 1973, 80). Svaka od ovih 27 ostava se sastoji od komada lomljene bronce, a neke sadržavaju i sirove komade (Vinski-Gasparini 1973, 78). Navedene ostave sadrže veliki broj različitih brončanih predmeta, kako nakita tako i oružja i drugih utilitarnih predmeta, a neki od njih su: mač tipa Sprockhoff Ia, IIa, Aranyos i Nenzingen, šuplje sjekire s „V“ ornamentom, šuplje sjekire „istočnog“ tipa, srpovi s drškom u obliku jezička, narukvice vertikalnog i kosog narebrenja i ukrasom ribljeg mjechura, igle sa zadebljanim vratom, fibule u obliku violinskog gudala, falere s narebrenjima, žvale, kružni narebreni privjesci, zvonoliki privjesci, ulomci lima, ingoti (Vinski-Gasparini 1973, 81-112). Zanimljiv je nalaz komada štita iz ostave Otok-Privlaka jer predstavlja jedan najstarijih štitova Europe (Vinski-Gasparini 1973, 81-82). Ostava Bizovac je interpretirana kao ostava ljevača bronce s obzirom na lomljene predmete, neuništene predmete te sirovinu (Vinski-Gasparini 1973, 84). U njoj se također nalaze ostaci situle tipa Kurd i šljema (Vinski-Gasparini 1973, 84). Ostave istočnoalpskog područja su također interpretirane kao ostave ljevača bronce (Gabrovec 1983, 76). I dalje su izraženih alpskih elemenata, ali su vidljivi i panonsko-podunavski elementi poput lijevane narukvice nedodirujućih krajeva (Gabrovec 1983, 76).

Treću, III, fazu simbolizira nagli pad i kvantitete i kvalitete: smanjuje se sami broj ostava, a predmeti ukazuju na nedostatak inovacija i stagnaciju (Vinski-Gasparini 1973, 136-137). Neke karakteristike su se pojavile u ovoj fazi, ali postaju tipične tek za narednu fazu (Vinski-Gasparini 1973, 165). Međutim, neki oblici tipični za fazu II, u potpunosti nestaju u ovoj fazi (Vinski-Gasparini 1973, 141). Idući od istoka prema zapadu, riječ je o ovim ostavama: Donja Bebrina, Siče, Javornik, Lisine i Kloštar Ivanić (najznačajnija), Apatovac i Belica (Vinski-Gasparini 1973, 137). Brodsko područje je u ovoj fazi, za razliku od prethodne, slabije zastupljeno, pronađena je samo ostava u Donjoj Bebrini (Vinski-Gasparini 1973, 137). S druge strane, dolazi do porasta broja ostava na pokupskom području (Vinski-Gasparini 1973, 137). Najznačajniju ostavu predstavlja ona iz Kloštar-Ivanića, a posebna je po nalazima Keftiu ingota i para knemida (Vinski-Gasparini 1973, 139). Ostava iz Siča je zanimljiva zbog nalaza prijelaznog oblika potkovastog srpa, tipičnog za fazu III, te posude u kojoj je pronađen, ukrašene baierdorfsko-velatičkim stilom ukrašavanja metličastim šrafiranjem (Vinski-Gasparini 1973, 138). Za razliku od panonsko-podunavskih ostava HaA stupnja, koje je Vinski-Gasparini razdvojila na II i III fazu (HaA1 i HaA2), ostave jugoistočnoalpskog prostora nije moguće jasno razdvojiti na ta dva stupnja (Gabrovec 1983, 78).

U fazi IV poznate su naredne ostave: Progar, Nijemci, Slavonski Brod, Beravci, Kapelna, Selci Petrijevački, Miljana (najznačajnija) i Ivanec Bistranski (Vinski-Gasparini 1973, 165). Za razliku od prethodnih faza, u ovoj je po prvi puta moguće povezati nalaze iz ostava s onima iz nekropola, što omogućuje njihova prisutnost u oba izvora (Vinski-Gasparini 1973, 165-166). Karakterističan predmet ovog razdoblja je šuplja brončana sjekira, proširenog sječiva i resastog „V“ ukrasa (Vinski-Gasparini 1973, 166). Upravo se takva sjekira pojavljuje i u grobovima i u ostavama (Vinski-Gasparini 1973, 166). Zanimljive su i italske sjekire visoko postavljenih zalisaka i uvučenih leđa, koje su rijedak nalaz (Vinski-Gasparini 1973, 167). Prisutni su i predmeti zastarjelih karakteristika poput plamenastih koplja i mača tipa Högl (Vinski-Gasparini 1973, 168). U fazi IV jugoistočnoalpskog prostora, nema ostava (Gabrovec 1983, 78).

Konačna, V faza, trajala je završno s razdobljem priljeva pontsko-kavkaskih utjecaja na grobove i ostave (Vinski-Gasparini 1973, 171). Ostave koje joj se pripisuju su: Adaševci, Batina, Šarengard, Ciglenik, Kamena Gorica, Legrad, Gajina pećina, Vranjkova pećina i Matijevići (ujedno i najznačajnija) (Vinski-Gasparini 1973, 165). U ostavama krajnjeg istoka područja

obrađenog u ovom području dolazi do pojave predmeta s novim, pontsko-kavkaskim karakteristikama, npr. ostave Adaševci, Batina i Šarengrad (Vinski-Gasparini 1973, 165). Pontsko-kavkaskе karakteristike jasno su vidljive u konjskoj opremi, omogućujući jedinstven način susprezanja konja. U ostavi Adaševci pronađene su žvale sa završetcima u obliku gumba te u ostavi Legrad križni razvodnici, a oba predmeta tipična su za navedene istočnjačke utjecaje (Vinski-Gasparini 1973, 169). Tipično za ovu fazu, pojavljuju se mala lovorasta koplja zajedno s glatkom, neukrašenom šupljom sjekirom s ušicom za povezivanje (Vinski-Gasparini 1973, 166). Ostave pokupskog područja pokazuju balkanski utjecaj, npr. „balkanske“ lučne fibule i mač tipa Tešanj (Vinski-Gasparini 1973, 168). Najmlađe su ostave iz Šarengrada i Legrada (Vinski-Gasparini 1973, 170). Šarengradska ostava sadrži naočalastu fibulu i članke dijademe, usporedive sa skeletnim grobovima Vukovarske nekropole (Vinski-Gasparini 1973, 169). Iako nema ostava s predmetima pontsko-kavkaskog utjecaja, jugoistočnoalpski prostor broji nekoliko ostava V faze (Gabrovec 1983, 78-79). Šempterska ostava je sadržavala predmete od nekoliko stotina kilograma različitih razvojnih stupnjeva pa je vjerojatno bila korištena duže vremena (Gabrovec 1983, 79). Najpoznatija ostava jugoistočnoalpskog prostora faze V je svakako Mušja jama (Gabrovec 1983, 80). Riječ je o ostavi u špilji u kojoj su pronađeni brojni nagorjeli i fragmentirani metalni predmeti, zbog čega je špilja interpretirana kao votivno središte, a predmeti kao votivni darovi (Gabrovec 1983). Cjelokupni materijal ima karakteristike mediteranskog, panonsko-podunavskog i istočnojadranskog i zapadno-balkanskog prostora, a trajala je cijelim HaB stupnjem (Gabrovec 1983).

U vremenu kada u kompleksu kultura polja sa žarama dolazi do pojave velikih groblja i većeg broja brončanih predmeta u grobovima, ujedno i nestaju ostave miješanog sastava što navodi Bibu Teržan na zaključak kako su takve ostave votivnog karaktera (Ložnjak Dizdar 2011a, 248; prema: Teržan 1987). U tom slučaju, u nekom aspektu duhovnosti zajednica kasnog brončanog doba, su postajali jasni indikatori što i kada deponirati u ostavu, a što u grob. Ako su ostave zaista bile (bar dijelom) votivnog, tj. duhovnog, karaktera, onda potencijalno jačaju argumenti o razlikama i promjenama pogrebnih običaja kao produkt tradicije i odabira. Naime kontrast predmeta u grobovima i ostavama je skoro pa savršeno komplementaran. Broj ostava se znatno smanjuje od onoga trenutka kada broj predmeta u grobovima počinje rasti, a u željeznom dobu su rijetke, no kada postoje, monumentalne su. Primjer bogate željeznodobne ostave predstavlja ostava u Škocjanu s preko 1100 predmeta (Gabrovec 1987b, 160). Buduća saznanja o odnosu ostava i

grobova se čine ključna za razumijevanje običaja i duhovnosti kasnobrončanodobnih i stariježeljeznodobnih zajednica.

7. Uzroci promjena

Nomenklatura metalnih razdoblja se zasniva na trenutku u kojem je moguće ustvrditi dominaciju specifičnog metala u gospodarskom sustavu društva, ne i njegovu prvu pojavu na širem ili užem prostoru. Specifičnije riječ je o trenutku kada su opskrba, prerada i utjecaj tog metala, počeli dominirati društvenim aspektima. Takvo stanje, u principu, nije jasno, nego je češće riječ o postepenom i fluidnom prelasku jednog sustava na drugi. Moguće je takav proces nazvati i transformacijom. Prvi zabilježeni primjer uporabe željeza su perle od meteoritskog željeza pronađene u Egiptu iz 4. tis. pr. Kr., no uporaba metalurškog željeza potječe iz vremena trećeg tisućljeća prije Krista poznata iz grobova Male Azije (Potrebica 2013a, 14). Hrvoje Potrebica zastupa teoriju postepenog razvoja iz brončanog doba u željezno, pri čemu se novi materijal, željezo, postepeno uvodi u segmente života zajednica, ovisno u njihovim mogućnostima, potrebama i okruženju (Potrebica 2013a, 17-18).

John Collis ističe dvije prednosti željeza nad broncom. Prva prednost je dostupnost željeza u prirodi. Za razliku od bakra i kositra, željezo je široko dostupno i često ga je moguće skupljati po površini u obliku hematitnog kamenja ili manje kvalitetnog pirita (Collis 1984, 28). Druga prednost željeza nad broncom, po Collisu, je njegova izraženija čvrstoća (Collis 1984, 30). Međutim, treba imati na umu kako je proces izrade predmeta od željeza puno zahtjevniji i obuhvaća visoke temperature i procese obrade kako bi se izbile nečistoće, što po Collisu predstavlja razlog kasnije pojave izrade predmeta od željeza iako su i sam materijal i zasebni procesi bili poznati i prije (Collis 1984, 30), ali nisu omogućavali postizanje adekvatne čvrstoće željeznog predmeta (Potrebica 2013a, 14). Dobar primjer toga je i bakrenodobno korištenje željeznih oksida za pročišćavanje otopljenog bakra s obzirom na njegovu nižu tališnu točku (Potrebica 2013a, 14). Time se dobivala zgura iz koje se kovanjem moglo dobiti čisto kovano željezo, ali koje ne bi bilo čvršće od bronce (Potrebica 2013a, 14). Najveći doprinos razvoju željeznih predmeta dogodio se na prostoru obitavanja hetitskog carstva. Za tu populaciju se veže uspostavljanje procesa izrade čelika, tj. dodatnim zagrijavanjem željeza u pećima s drvenim ugljenom te njegovim kovanjem, čime je u leguru ulazio ugljik (Potrebica 2013a, 15). Međutim, Jane Cohn Waldbaum iznosi kritiku ustaljenoj teoriji o hetitskom monopolu nad tehnologijom željeza, ističući kako snažnih dokaza za to nema (Waldbaum 1999, 32). U teoriji, nakon pada Hetitskog carstva i mikenske civilizacije, uzrokovanog „narodima s mora“, željezo preko antičke

Grčke dolazi u ostatak Europe (Piggott 1964, 300). Drugi smjer kretanja se zbio preko italskog poluotoka (Piggott 1964, 300).

Na prostoru od Alpa do Dunava, predmeti izrađeni od željeza počinju se pojavljivati upravo za vrijeme kasnog brončanog doba, u kontekstu kompleksa kulture polja sa žarama, ali u različitim vremenima na različitim mjestima i pod drugačijim utjecajima. U principu, začetak primjene željezne tehnologije, zbio se u 9. st. pr. Kr. (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 126). Njemu prethode promjene u sastavu brončanih predmeta koji sadrže veći stupanj nečistoća poput olova. Na temelju analiza sastava, zaključeno je kako su takvi predmeti sa zapada dolazili iz alpskih predjela poput Salzburga ili iz središta apeninskog poluotoka, pokrajine Toskane (Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017, 125-126). Na prostoru koji je bio nastanjen pripadnicima ljubljanske skupine, željezo se sporadično pronalazi u razdoblju IIa, za vrijeme faze IIb već postaje uobičajeni materijal za izradu nakita, što prestaje biti u fazi IIIb kada se rijetko nalazi nakit od željeza (Gabrovec 2003, 102). Navedenim razvojnim etapama ljubljanske skupine i dalje dominira bronca kao glavni ekonomski pokretač. Međutim željezo kao materijal polako postaje prepoznato. U početku je ono novost koja zbog svojega drugačijega izgleda i kompleksnije izrade koja je nepoznata prosječnim kovačima u tom dobu, postaje ekskluzivan predmet koji se koristi isključivo za izradu nakita. Nakit od željeza nose, i u njemu se pokapaju, samo određene (povlaštene) osobe. Ubrzo, znanja o željezu i njegovoj obradi se šire i ono postaje uobičajen predmet u svakodnevnoj uporabi. Paralelno s tom tranzicijom, prestaje biti popularno za izradu nakita jer više nije rijetko, a samim time ni ekskluzivno. Moguće je čak kako su željezni predmeti bilo subjektivno, manje estetski privlačni od brončanih. Sličan proces otkrivanja i korištenja željeznih predmeta prolaze i druge zajednice diljem Europe, a samim time i zajednice na prostoru od Alpa do Dunava.

Međutim, postoji još jedan smjer širenja željeznih predmeta. U materijalu daljske skupine, uočena je slična situacija kao i za ljubljansku skupinu. U fazi HaB3 su pronađeni poneki komadi nakita napravljenog od željeza, poput lučnih fibula (Vinski-Gasparini 1983, 612). Za vrijeme kasnog HaB stupnja se željezni predmeti javljaju i u inhumacijskim grobovima u Vukovaru (Vinski-Gasparini 1973, 164). Još od kraja 19. st., nove daljske elemente se interpretiralo dolaskom trako-kimerijskih naroda na područje Transdanubije i međuriječja Save, Dunava i Drave, i to nasilnim, osvajačkim putem (Metzner-Nebelsick 2010, 123). Materijal koji je povezan trako-kimerijskim, tj. s pontsko-kavkaskim utjecajima je u prvom redu konjska oprema

poput dugmeta i žvala (Vinski-Gasparini 1973, 162). Tomu još treba dodati i određene tipove oružja kao i ostave pune isključivo zlatnim predmetima (Metzner-Nebelsick 2010, 123). Zapravo jer riječ nizu utjecaja koji su stopljeni u jednu cjelinu koja se u obliku paketa polupropusno cijedi prema zapadu (Metzner-Nebelsick 2002, 493).

Područje krajnjeg istoka europskog kontinenta, zahvatilo je nepovoljno, suho, klimatsko razdoblje koje se očitovalo u povlačenju Kaspijskog i Crnog mora (Makhortykh 2008, 168). Populacije tog područja, koje su se bazirale na poljoprivredno-stočarskim načinom života, bile su primorane uzdati se u nomadsko-stočarski način života, s obzirom na novostvorene nepovoljne uvjete (Makhortykh 2008, 168). Međutim, klimatske promjene koje su uzrokovale sušu klimu na cijelom prostoru euroazijske stepe su uzrokovale lančanu reakciju pomicanja populacija. Kimerani su bili istisnuti iz svojeg područja te su se, stopivši s Tračanima, preko Ponta, naselili na prostoru Karpatske kotline (Metzner-Nebelsick 2010, 123). Po mnogim autorima trako-kimerijska migracija je uzrokovala kolaps dotadašnjih kasnobrončanodobnih populacija te potakla promjene koje su nastupile u starijem željeznom dobu (Metzner-Nebelsick 2010, 123). Međutim, trajanje predmeta s obilježjima koji su se pripisivali trako-kimerijskim narodima, je predugo pa je Metzner-Nebelsick predložila model kulturne izmjene u 9. i 8. st. pr. Kr. (Metzner-Nebelsick 2010, 124). Današnje interpretacije sadrže drugačiji, već spomenuti, naziv – pontsko-kavkaski utjecaji. Time je obuhvaćen geografski prostor njihovog porijekla, bez isticanja političko-etnološke pripadnosti njihovih nositelja. Fokus je stavljen na predmete, što je ispravno jer su jedino predmeti i poznati, pouzdano. Predmeti pontsko-kavkaskog utjecaja su se širili prema zapadu preko istoka područja obrađenog u ovom radu, točnije preko grupe Dalj. Novi način sprežanja konja je postao brzo prihvaćen s obzirom na dijelove koji su bili napravljeni od članaka i time nudili veću mobilnost za jahanje, za razliku od rigidnih, do tada poznatih dijelova konjske opreme (Makhortykh 2008, 169). Po mišljenju ove njemačke arheologinje, za proučavanje pojave istočnjačkih elemenata na ovo područje, bitna je skupina Füzesabony-Mezőcsát koja se nalazila na prostoru karpatske kotline istočno od Dunava (Metzner-Nebelsick 2002, 475). Na području Alfölda od 9. do 8. st. pr. Kr. se događa prelazak s incineracijskog na inhumacijski način pokapanja u malim izoliranim grupama (Metzner-Nebelsick 2002, 476-477). Takav način pokapanja upućuje na nomadski način života. Na širem prostoru, koji uključuje i područje daljske skupine, prethodnog razdoblja, zabilježena je veća količina ostava s brončanim predmetima za koje je bila potrebna velika količina drva, zbog čega C. Metzner-Nebelsick predlaže model u kojem je došlo do pretjerane eksploatacije šuma

(Metzner-Nebelsick 2010). Valja napomenuti i kako je proces spaljivanja pokojnika dugotrajan uz potrošnju velike količine drva kako bi ga se ispunilo. Nedugo zatim je uslijedio i suši klimatski period, koji je u kombinaciji s prethodnim čimbenikom uzrokovao promjenu prema nomadski orijentiranom načinu života (Metzner-Nebelsick 2010, 130). Porijeklo nositelja ove skupine nije poznato u potpunosti, ali je nesumnjivo dobrim dijelom autohtono (Metzner-Nebelsick 2002, 479). Prisutnost pontsko-kavkaskih elemenata, pogotovo u kontekstu konjske opreme, zabilježena je i na drugim područjima, zapadno od daljske skupine. Po Makhortykh, pontsko-kavkaski elementi dolaze u tri stupnja: 1) kontakt s nomadskim zajednicama i prihvaćanje stranih predmeta, 2) širenje predmeta pontsko-kavkaskih obilježja srednjom Europom i pojava nove društvene uloge u vidu jahača ratnika, te 3) potpuna integracija pontsko-kavkaskih obilježja lokalnom proizvodnjom i varijacijama (Makhortykh 2008, 174). Na lokalitetu Budinjak, u grobu 6 kneževskog tumula, zabilježeni su: razvodnici na proboj, dugmad u obliku slova „Y“, brončani razvodnik te žvale s ušicama na stražnjoj strani (Škoberne 1999. 63-66). Na groblju Kapiteljske njive, zabilježeno je nekoliko primjera konjske opreme od kojih su najstariji primjeri iz tumula I, datirani u 8. st. pr. Kr. (Križ 2019, 63). Sasvim je jasno kako je među zajednicama istočnog halštatskog kruga postojala određena općinjenost „istočnjačkim“ predmetima

Proučavajući literaturu željeznog doba, moguće je uočiti termine poput *Fürstengrab* (kneževski ukop) i *Fürstensitze* (kneževsko sjedište) koji označavaju mjesta kneževske pripadnosti. Općenito se u literaturi provlači termin kneževa i elite i to u većem obimu u kontekstu željeznog doba naspram brončanog. Koncept *fürstensitze* prvi je uveo Wolfgang Kimmig povezujući naselja srednje i zapadne Europe koja su sadržavala predmete sa Sredozemlja, s njemačkim državama 17. i 18. st. (Potrebica 2013a, 207; prema: Kimmig 1969). Timothy i Sara Champion zauzimaju isti stav te kao dokaze tome smatraju bogate ukope, predmete uvezene s područja Mediterana te utvrđena središta na geografski strateškim mjestima (Champion, Champion 1986, 60). Relativno ravnomjerni pogrebni običaji kasnog brončanog doba su poslužili kao argument teorija o egalitarnom uređenju kasnobrončanodobnih zajednica. Prestanak ukopavanja u ravnim grobovima i prelazak na ukope pod tumulima, povećanje broja predmeta, a pogotovo luksuznih, koji su pri tom imali i rodno specifičan karakter te građenje utvrđenih naselja, su bili uzrokovani jačanjem najvišeg društveno-ekonomskog sloja. Pretpostavljena nestašica kvalitetne bronce, tj. sve teže dostupnoga kositra, je uzrokovao nužnost veće kontrole nad trgovačkim putevima i posezanjem za novim resursima – željezom. Prve osobe koje su uspostavile

kontrolu i pri tom ovladale velikom moći, su bili kneževi koji su svoju dominaciju pokazivali isticanjem ratničkih obilježja i građenjem monumentalnih i uočljivih zidina i tumula. Potreba za isticanjem ratničkih osobina i podizanja tumula je bila tim više potrebna zbog opasnosti koja je prijetila od novopridošli konjaničkih naroda s istoka. Ovakva interpretacija zbivanja na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista je primamljiva, a možda čak i istinita. Dosada ona nije bila uspješno dokazana. Potencijalni izuzetak možda čini groblje na nalazištu Sotin, gdje je prilikom istraživanja postavljena hipoteza kako su grobovi povlaštenih osoba orijentirani bliže naselju (Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012, 10-11). Čak su i sasvim moguće klimatske i okolišne promjene bile od velikog utjecaja na svakodnevno funkcioniranje populacija istočno od Dunava, ali uspješnost širenja pontsko-kavkaskih elemenata nije direktno uzrokovana nasilnim prodorima i lošim klimatskim uvjetima. Pontsko-kavkaski utjecaji su se širili isključivo zbog njihove privlačnosti populacijama koje su ih imale priliku prihvatiti.

8. Društvene promjene na temelju grobnih cjelina na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava

Pogrebni procesi svih zajednica se sastoje od jasno strukturiranih kodova i kulturnih znakova, kao i svih varijanti istih (Đaković 1991, 209). Simboličnost samog predmeta koji je bio priložen je usko vezana uz osobne i kolektivne identitete preminulih osoba i izvođača običaja te njihovih veza (Đaković 1991 206). Na neki način, simbolika predmeta je vezana i uz nepoznate nadnaravne osobe i entitete koji su dio duhovnoga kanona te zajednice. Sam predmet, sa svojom odgovarajućom simbolikom, predstavlja tek komad cjelokupnog simboličkog procesa pogreba (Đaković 1991, 208). Nažalost, cjelokupna simbolika pogreba, od njegova prva do posljednja koraka, vjerojatno nikada neće biti poznata. Sukladno tome, arheolozi su u mogućnosti doći samo do dijela informacija vezanih uz pogrebni obred pa je njihova interpretacija suštinski površna jer nedostaju odgovarajući konteksti, vezani uz one pojedince i zajednice koje su vršile obred. Esencijalno ono što se može iščitati iz grobnih priloga je različita dinamika, odnosno različiti omjer utjecaja: 1) osobnih želja pokopanog pojedinca i 2) trenutnih i tradicionalnih običaja zajednice.

Bitno je razumjeti kako stvarni razlog odlaganja predmeta vjerojatno nikada neće biti poznat, stoga nije ni objektivno donositi definitivne zaključke. Iako je logično zaključiti kako naoružanje u grobovima predstavlja pokušaj zajednice prikazati, npr. preminulog u ratničkoj ulozi koju je obnašao za života, to ne mora nužno biti glavni razlog. Ne smije se odbaciti mogućnost metanarativa koji je bio poznat zajednici koja je izvršavala ukop, a koji se u među vremenu izgubio i nepoznat je današnjim istraživačima. Neki metanarativi su nam doduše poznati poput odlaganja kovanica uz pokojnika u antiknoj Grčkoj kako bi ta osoba mogla platiti prijevoz podzemnom lađaru Haronu i osigurati si boravak u Hadu. Dokumentirani primjeri ove pogrebne radnje bi ostali enigma arheolozima kada ne bi bilo pisanih izvora o Haronu i njegovom obolu. U antičkoj grčkoj mitologiji, Haron je bio starac zadužen za prijevoz duša preminulih preko rijeke Aheron kako bi mogli doći do Hada. Antički izvori nisu u potpunosti ujednačeni oko samog procesa, ali čini se kako prevladava objašnjenje prema kojem je bilo nužno staviti obol u usta osobe (muškarcima uglavnom) u trenutku smrti ili neposredno nakon (Stevens 1991). Razlog tome je što duša pokojnika napušta tijelo neposredno nakon smrti, što običaj odlaganja novca u usta pokojnika ne čini pogrebnim (Stevens 1991, 221). Nedostatak ovog specifičnog konteksta, bi arheologa

vjerojatno naveo upravo na suprotni zaključak. Nadalje, kovanice se pronalaze u grobu pokojnika i kasnije od antičke Grčke; preko razdoblja antičkog Rimskog carstva, ranog srednjeg vijeka pa čak i do modernog doba (Stevens 1991; Đureković 1991). Takav dugotrajan kontinuitet podrazumijeva i evoluciju obrazloženja tog i sličnih običaja, od kojih niti jedan ne bi bio poznat u današnjim istraživanjima bez pisanih objašnjenja. Još jedan metanarativ, također iz mitologije antičke Grčke, je o konjima u ulozi psihopompa, s kojim su povezani neki ukopi s konjem ili konjskom opremom (Miličević Bradač 2003). Konji grčke mitologije su u djelima imali ponavljajuće karakteristike koje se dovode u vezu s mogućnošću prevođenja preminule osobe u zagrobni život, a to su: mogućnost leta, mogućnost komuniciranja te povezanost s vodama (Miličević Bradač 2003). Shodno tome, moguća interpretacija pokapanja pokojnika s konjem ili konjskom opremom je osiguravanje uspješnog prelaska u zagrobni život. Zadnji metanarativ koji će biti iznesen pripada ranodinastijskom razdoblju Egipatske civilizacije. Unutar pogrebnih konstrukcija, tzv. mastaba, nalazili su se zemljani humci iznad samog ukopa pokojnika (Scarre 1994, 78). Njihovo značenje potječe iz egipatskog mita o stvaranju pri kojem su iskonski tumuli personifikacija prvog dijela zemlje koji je izronio iz oceana (Scarre 1994, 78). Time je podizanje iskonskog tumula nad grobom simboličan čin prizivanja ponovnog rođenja (Scarre 1994, 78). Piramide su evolucijski slijed iskonskih tumula (Scarre 1994). Navedeni primjeri metanarativa, obol, konj i iskonski tumul, samo su jedni od mogućih, čije su paralele izvučene iz povijesnih razdoblja. S obzirom kako mitološki i duhovni kanon prapovijesnih zajednica nije poznat (barem ne u značajnoj mjeri), pravo značenje pogrebnih običaja ne može biti sa sigurnošću ustvrđeno. Ono može biti pretpostavljeno. Moguće je kako je prilog oružja uz pokojnika, od kasnog brončanog doba i poslije u željeznom, služio nekakvoj sličnoj mitološkoj svrsi. Potencijalno je vjerovanje zajednica nalagalo kako osoba koja odlazi na drugi svijet mora imati oružje uza sebe, makar se nije njime koristila u relevantnoj mjeri za života. Dakako, nikako ne smije biti isključena i mogućnost potpunog nedostatka mitološkog značenja pogrebnih procesa i prilaganja predmeta, tj. mogućnost njihove primjene zbog praktičnih, statusnih i identitetskih značenja za života pokojne osobe. Predmeti u grobovima su imali značenje zajednice koja je pokopavala pokojnika, a po njihovim su mišljenjima bili nužni za pokojnika u smrti (tj. poslije smrti). Ti predmeti su imali funkciju dokazivanja svojevrzne zasluge. Zasluge koja je mogla biti ostvarena i mimo elitnog društveno-političkog statusa. Zasluge su mogle biti ostvarene i raznim djelima, u mirnim i nemirnim razdobljima. Na prijelazu kasnog brončanog doba u starije željezno, primarno se ističu

ratničke karakteristike za muške osobe, i tkalačke radnje za ženske osobe. Pritom su i muške i ženske osobe isticale obraćanje pažnje na izgled, što potvrđuju nakit i toaletni pribori. Shematizirano ponavljanje skupa predmeta u grobovima upućuje na postojanje određenog fizičkog ideala kojeg je bilo nužno ostvariti. Čak i slikani i figuralni prikazi ljudskoga tijela u starijem željeznom dobu predočuju idealizirano ljudsko tijelo (Rebay-Salisbury 2016, 10). Početak kasnog brončanog doba obilježen je incineracijskim ukopima u ravnim grobovima s oskudnim brojem predmeta. Prolaskom vremena, povećava se broj predmeta u grobovima koji slijede konstantnu shemu u sadržaju. Starije željezno doba je ujedno i vrhunac takvih pogrebnih običaja. Društvene elite, odnosno članovi zajednice koji imaju upravljačku i materijalnu moć, su postojale i u prijašnjim razdobljima. One se nisu počele pojavljivati u ovom razdoblju, niti su materijalno manifestiranu moć pokazivale s razlogom utvrđivanja te moći. Klasne borbe nisu jedine borbe koje se zbivaju u životu jednog pojedinca. Razne egzistencijalne borbe poput nošenja sa smrtnošću, su izrazito moćni mehanizmi čiji se utjecaj na pojedince i zajednice ne smije otpisati. Razlike u ukopavanju su proizvod novih sustava vrijednosti i svjesnog odabira promjene običaja temeljene na tim vrijednostima. Izvrstan primjer su ukopi modernog doba katoličkih pripadnika. Osobe najvišeg i najnižeg zaživotnog statusa, pokapaju se na identičan način, bez grobne popudbine. U korist ovoga argumenta, ide i primjer, zlatom bogatog, eneolitičkog groblja u Varni, koje bi upućivalo na iznimno izraženu društvenu raslojenost. Međutim, analize kosti su dokazale kako razlike u prehrani među svim članovima, nije bilo (Honch et al. 2013). Također, nastambe u kojima su živjeli članovi istočnoga Balkana u eneolitiku, svojom organizacijom i predmetima ne ukazuju na društvenu raslojenost (Slavchev 2009, 203).

Jedino što je sigurno po pitanju pozadine društvenih promjena na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista, jesu novi sustavi vrijednosti koje je trebalo zaštititi i prikazati. S obzirom na postojanje društvenih elita i u prethodnim razdobljima, njihov utjecaj na promjene nije izražen. Svakako su povezane s promjenama, ali ne i njihov razlog. Razlog je svjesni odabir drugačijeg iskazivanja novog sustava vrijednosti. Društvene elite jesu medij i subjekt pogrebnih običaja na prijelazu posljednjeg tisućljeća prije Krista, ali ne nužno i katalizator njihovih promjena.

Limitacija ovoga rada je svakako njegova orijentiranost samo na grobne cjeline, jednog fragmenta kompletnih sustava društava na prijelazu posljednjega tisućljeća prije Krista na prostoru od Alpa do Dunava. Međutim, nemoguće je poznavati kompletni sustav bez razumijevanja nekog

njegovog dijela (Collis 1984, 9). Poznavanje društvenih promjena koje su se dogodile na ovome području će biti moguće tek kada se razumiju i promjene u formiranju i organizaciji naselja, dinamika deponiranja predmeta u ostavama te značenje potencijalnih votivnih mjesta. Nadalje, oskudno je i poznavanje srednjeg brončanog doba i prijelaza na kasno brončano doba. Svim navedenim poteškoćama, uvelike utječe i stanje istraživanja koje je možda i utjecalo na rezultate ovog rada. Naposljetku ostaje nada kako će odgovore na pitanja koja nisu mogla biti odgovorena, dati buduća arheološka i multidisciplinarna istraživanja.

Popis literature

Atkinson 1972 – Atkinson, Richard John Copland: „Burial and population in the British Bronze Age“ u: „*Prehistoric Man in Wales and the West: Essays in Honour of Lily F. Chitty*“, Lynch, F.; Burgess, C. (ur.), Bath, 1972., 107-116

Barrett 1993 – Barrett, John C.: „Fragments From Antiquity: An Archaeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC.“, Blackwell, Oxford, 1993.

Bašić 2013 – Bašić, Ferdo: „The Soils of Croatia“, *World Soils Book Series*, Springer Dordrecht, Heidelberg, New York, London, 2013.

Bojčić et al. 2011 – Bojčić, Zvonko; Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: „Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina–Sredno 2010. godine“, *Annales Instituti Archaeologici 7 (1)*, Zagreb, 2011., 13-19

Bojčić et al. 2018 – Bojčić, Zvonko; Ložnjak Dizdar, Darija; Hršak, Tomislav: „Nove spoznaje o kronologiji groblja Batina – Sredno na početku starijega željeznog doba“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 35*, Zagreb, 2018., 159-192“

Champion, Champion 1986 – Champion, Sara; Champion, Timothy: „Peer polity interaction in European Iron Age“ u: „*Peer Polity Interaction and Socio-political Change*“, Renfrew, Colin; Cherry, John F. (ur.), Cambridge, 1986., 59-68

Childe 1929 – Childe, Vere Gordon: „The Danube in Prehistory“, Oxford University Press, Oxford, 1929.

Collis 1984 – Collis, John: „The European Iron Age“, Routledge, London, New York, 1984.

Čović 1988 - Čović, Borivoj: “Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine – Tom 1”, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.

Črešnar 2006 – Črešnar, Matija: „Novi žarni grobovi iz Ruš in pogrebni običaji v ruški žarnogrobiščni skupini“, *Arheološki vestnik 57*, Ljubljana, 2006., 97-162

Črešnar, Teržan 2014 – Črešnar, Matija; Teržan, Biba: „Absolutno datiranje bronaste dobe na Slovenskem“ u: „*Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*“, Turk, Peter (ur.)

Katalogi in monografije 40, Univerza v Ljubljani, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2014., 661-702

Darvill 2008 – Darvill, Timothy: “Concise Oxford Dictionary of Archaeology”, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Dizdar 2018 – Dizdar, M.: „Predgovor“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018., 6-9

Dular 1999 – Dular, Janez: „Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slowenien - Forschungsstand und Probleme“, *Arheološki vestnik 50*, Ljubljana, 1999., 81-96

Dular 2003 – Dular, Janez: „Halštatske nekropole Dolenjske = Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko“, *Opera Instituti archaeologici Sloveniae 6*, Ljubljana, 2003.

Đaković 1991 – Đaković, Branko: „Prilozi u grob kao simboli identiteta“ u: „*Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*“, Rihtman-Auguštin, Dunja (ur.), Biblioteka hrvatskog etnološkog društva, Zagreb, 1991., 205-212

Dular, Tecco Hvala 2007 – Dular, Janez; Tecco Hvala, Sneža: „Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev, gospodarstvo, družba“, Horvat, Jana; Pleterski, Andrej; Velušček, Anton (ur.), *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12*, Ljubljana, 2007.

Forenbaher 2018 – Forenbaher, S.: „Radiokarbonska analiza“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018., 246-253

Frey, Gabrovec 1971 – Frey, O.H.; Gabrovec, Stane: „Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum“, *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques 1*, Beograd, 1971., 193-218

Gabrovec 1973 – Gabrovec, Stane: „Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji (Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien)“, *Arheološki vestnik 24*, Ljubljana, 1973, 338–385

Gabrovec 1964-1965 – Gabrovec, Stane: „Halštatska kultura v Sloveniji“, *Arheološki vestnik* 15-16, Ljubljana, 1964.-1965., 21–63

Gabrovec 1983 – Gabrovec, Stane: „Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama)“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - bronzano doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983., 52-96

Gabrovec 1987a – Gabrovec, Stane: „Svetolucijska grupa“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja V - željezno doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987., 120-150

Gabrovec 1987b – Gabrovec, Stane: „Notranjska grupa“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja V - željezno doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987., 151-177

Garašanin 1983a – Garašanin, Draga: „Transdanubijska (južnopanonska) grupa s inkrustriranom keramikom“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - bronzano doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983., 536-540

Garašanin 1983b – Garašanin, Draga: „Pojava kulture grobnih humaka u Bačkoj“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - bronzano doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983., 541-545

Grahek 2004 – Grahek, Lucija: „Halštatska gomila na Hribu v Metliki“, *Arheološki vestnik* 55, Ljubljana, 2004., 111-206

Greenman 1932 – Greenman, Emeron F.: „Origin and Development of the Burial Mound“, *American Anthropologist* 34 (2), 1932., 286-295

Harding 2000 – Harding, Anthony Filmer: „European Societies in the Bronze Age“, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Hänsel 2006 – Hansel, Bernhard: „Brončano doba“ u: „*Trgovina i razmjena u pretpovijesti*“, Mihelić, Sanjin (ur.), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 39-52

Hoffiller 1909 – Hoffiller, Viktor: „Staro groblje u Velikoj Gorici“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10 (1), Zagreb, 1909., 120-134

Honch et al. 2013 – Honch, Noah V.; Higham, Tom; Chapman, John C.; Gaydarska, Bisserka; Todorova, Henrieta; Slavchev, Vladimir; Yordanov, Yordan; Dimitrova, Branimira: „West Pontic Diets: A Scientific Framework for Understanding the Durankulak and Varna I Cemeteries, Bulgaria“, *Interdisciplinaria Archaeologica – Natural Sciences in Archaeology* 4(2), 2013., 147-162

Hršak et al. 2013 - Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: “Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. Godine”, *Annales Instituti Archaeologici IX*, Zagreb, 2013., 12-19

Hršak et al. 2014 - Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: “Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. Godine”, *Annales Instituti Archaeologici X*, Zagreb, 2014., 14-20

Hršak et al. 2015 - Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: “Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2014. Godine”, *Annales Instituti Archaeologici XI*, Zagreb, 2015., 18-22

Hršak et al. 2016 - Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: “Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2015. Godine”, *Annales Instituti Archaeologici XII*, Zagreb, 2016., 14-18

Hršak et al. 2017 - Hršak, Tomislav; Leleković, Tino; Dizdar, Marko: “Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2016. Godine”, *Annales Instituti Archaeologici XIII*, Zagreb, 2017., 40-50

Kimmig 1969 – Kimmig, Wolfgang: „Zum Problem späthallstädtischer Adelssitze“ u: „*Siedlung, Burg und Stadt: Studien zu ihren Anfängen*“, Otto, K.-H.; Hermann, J. (ur.), Berlin, 1969., 95-113

Knez 1993 – Knez, Tone: „Novo Mesto III – Kapiteljska njiva. Knežja gomila“, *Carniola Archaeologica* 3, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 1993.

Kovačević 2019 – Kovačević, Saša: „Gomila u Jalžabetu – hitna zaštitna istraživanja tijekom 2017. i 2018. u okviru podteme A4: Ritual unutar „Strategije znanstvene djelatnosti Instituta za arheologiju 2014.–2019.““, *Annales Instituti Archaeologici 15 (1)*, Zagreb, 2019., 137-143

Križ 1997 – Križ, Borut: „Novo Mesto IV – Kapiteljska njiva. Gomila II in gomila III“, *Carniola Archaeologica 4*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 1997.

Križ 2000 – Križ, Borut: „Novo Mesto V – Kapiteljska njiva. Gomila IV in gomila V“, *Carniola Archaeologica 5*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 2000.

Križ 2006 – Križ, Borut: „Jantarni i stakleni nakit Novoga Mesta“ u: „*Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenjskoj*“, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 94-137

Križ 2013 – Križ, Borut: „Novo Mesto VII – Kapiteljska njiva. I, XIV in XV“, *Carniola Archaeologica 7*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 2013.

Križ 2019 – Križ, Borut: „Novo Mesto VIII – Kapiteljska njiva. Način pokopa v starejši železni dobi“, *Carniola Archaeologica 8*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 2019.

LaMotta, Schiffer 2001 – LaMotta, Vincent M.; Schiffer, Michael B.: „Bihevirol Archaeology: Toward a New Synthesis“ u: „*Archaeological Theory Today*“, Hodder, Ian (ur.), Polity, Cambridge, 2001., 14-64

Ložnjak 2003 – Ložnjak, D. „Grobovi virovitičke grupe iz Voćina. Osvrt na početnu fazu kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj“, *Prilozi instituta za arheologiju 20*, Zagreb, 2003., 33-46

Ložnjak Dizdar 2011a - Ložnjak Dizdar, Daria: “Funerary practices of late bronze age communities in Continental Croatia” u: “*Bronze age rites and rituals in the Carpathian basin : proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010*”, Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (ur.), Mega, Târgu Mureș, 2011., 245-259

Ložnjak Dizdar 2011b – Ložnjak Dizdar, Daria: „Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi“ u: „*Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi*“, Arheološki Muzej Osijek i Arheološki muzej Zagreb, Osijek, 2011., 12-35

Ložnjak Dizdar 2013 – Ložnjak Dizdar, Daria: „Cremation burials in Northern Croatia 1300-750 BC“ u: „*Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zu Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.*“, Lochner, M.; Ruppenstein, F. (ur.), Wien, 2013., 99-117

Ložnjak Dizdar 2014 – Ložnjak Dizdar, Daria: „South-eastern periphery of the Urnfield culture? The Croatian prospective“ u: „*The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011*“, Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko (ur.), Institut za areologiju, Zagreb, 2014., 235-247

Ložnjak Dizdar 2018a – Ložnjak Dizdar, Daria: „Uvod“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018. 10-13

Ložnjak Dizdar 2018b – Ložnjak Dizdar, Daria: „Arheološka analiza“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018., 194-223

Ložnjak Dizdar 2019 – Ložnjak Dizdar, Daria: „Status žena u podunavskim zajednicama u starijem željeznom dobu – Primjer groba 1 iz Sotina“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 36, Zagreb, 2019., 85-120

Ložnjak Dizdar et al. 2010 – Ložnjak Dizdar, Daria; Mihaljević, Marija; Dizdar, Marko: „Rezultati pokusnog istraživanja prapovijesnoga groblja Glavičice i Draganje u Dolini 2009.“, *Annales Instituti Archaeologici VI/2010*, Zagreb, 2010., 41-46

Ložnjak Dizdar et al. 2011 – Ložnjak Dizdar, Daria; Mihaljević, Marija; Dizdar, Marko: „Dolina 2010. – rezultati probnih istraživanja prapovijesnoga groblja Glavičice“, *Annales Instituti Archaeologici VII/2011*, Zagreb, 2011., 41-44

Ložnjak Dizdar et al. 2012 – Ložnjak Dizdar, Daria; Potrebica, Hrvoje; Dizdar, Marko: „Probna istraživanja kasnobrončanodobnog groblja Migalovci – Vivodine“, *Annales Instituti Archaeologici VIII/2012*, Zagreb, 2012., 29-32

Ložnjak Dizdar et al. 2013 – Ložnjak Dizdar, Daria; Mihaljević, Marija; Dizdar, Marko: „Dolina-Glavičice, istraživanja 2012.“, *Annales Instituti Archaeologici IX/2013*, Zagreb, 2013., 44-47

Ložnjak Dizdar et al. 2014 – Ložnjak Dizdar, Daria; Mihaljević, Marija; Dizdar, Marko: „Dolina Glavičice – rezultati istraživanja 2013. godine“, *Annales Instituti Archaeologici X/2014.*, Zagreb, 2014., 95-98

Ložnjak Dizdar et al. 2016 – Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko; Kušić, Gorana: „Sotin – Srednje polje i Zmajevac, istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2015. godine“ *Annales Instituti Archaeologici XII/2016.*, Zagreb, 2016., 10-13

Ložnjak Dizdar et al. 2018a – Ložnjak Dizdar, Daria; Mihaljević, Marija; Dizdar, Marko: „Dolina – Glavičice – Istraživanje groblja pod tumulima s kraja kasnoga brončanog doba“, *Annales Instituti Archaeologici XIV/2018.*, Zagreb, 2018., 46-50

Ložnjak Dizdar et al. 2018b – Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko; Kušić, Gorana: „Sotin – Srednje polje – Istraživanje višeslojnoga nalazišta u Podunavlju 2017.“ *Annales Instituti Archaeologici XIV/2018*, Zagreb, 2018., 28-33

Ložnjak Dizdar et al. 2019 – Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko; Kušić, Gorana: „Sotin Srednje polje – Arheološka istraživanja višeslojnoga nalazišta u Podunavlju 2018.“ *Annales Instituti Archaeologici XV/2019*, Zagreb, 2019., 19-24

Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015 – Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko: „Sotin, arheološka istraživanja stariježeljeznodobnog groblja u Podunavlju 2014. godine“, *Annales Instituti Archaeologici XI/2015*, Zagreb, 2015., 14-17

Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017 – Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko: „Sotin – Srednje polje i Dunavska ulica – istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2016.“, *Annales Instituti Archaeologici XIII/2017*, Zagreb, 19-25

Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012 – Ložnjak Dizdar, Daria; Hutinec, Mirela: „Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. godine“, *Annales Instituti Archaeologici VIII/2012*, Zagreb, 2012., 9-13

Ložnjak Dizdar, Potrebica 2017 – Ložnjak Dizdar, Daria; Potrebica, Hrvoje: „Brončano doba Hrvatske u okviru srednje i jugoistočne Europe“, Meridijani; Centar za prapovijesna istraživanja; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za Arheologiju, Zagreb, 2017.

Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016a – Ložnjak Dizdar, Daria; Rajić Šikanjić, Petra: „Funerary Practices at the End of the Late Bronze Age in the Southern Middle Danube Region“ u: „*Funerary Practices During the Bronze And Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015*“, Sîrbu, Valeriu; Jevtić, Miloš; Dmitrović, Katarina; Ljuština, Marija (ur.), International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP) – 30th Commission: Prehistoric and Protohistoric Mortuary Practices Association for Studies of Funerary Archaeology (ASFA) – Romania, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, National museum Čačak, Beograd, 2016., 109-126

Ložnjak Dizdar, Rajić Šikanjić 2016b – Ložnjak Dizdar, Daria; Rajić Šikanjić, Petra: „O pogrebnim običajima u 11. st. pr. Kr. na jugu Karpatske kotline (primjer: groblje u Slatini)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 33*, Zagreb, 2016. 133-153

Makhortykh 2008 – Makhortykh, Sergey V.: „On the Question of Cimmerian Imports and Imitations in Central Europe“ u: „*Import and Imitation in Archaeology*“, Biehl, Peter; Rassamakin, Yuri (ur.), Langenweissbach: Beier & Beran, 2008., 167-186

Majnarić-Pandžić 1998 – Majnarić-Pandžić, Nives: „Brončano i željezno doba“ u: „*Prapovijest*“, Dimitrijević, Stojan; Težak-Gregl, Tihomila; Majnarić-Pandžić, Nives (ur.), Naprijed, Zagreb, 1998., 159-369

Majnarić-Pandžić 1984 – Majnarić-Pandžić, Nives: „Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji“, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9*, 1984., 63-90

Marijan 2010 – Boško, Marijan: „Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)“, Filozofski Fakultet Osijek, Osijek, 2010.

Marijan 2014 – Marijan, Boško: „Substrate elements of cultural group Barice-Gređani“ u: „*The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011*“, Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko (ur.), Institut za areologiju, Zagreb, 2014., 225-233

Metzner-Nebelsick 2002 – Metzner-Nebelsick, Carola: „Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien“, Rahden/Westf., Leidorf, 2002

Metzner-Nebelsick 2010 – Metzner-Nebelsick, Carola: „Aspects of Mobility and Migration in the Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas in the Early Iron Age (10th -7th centuries BC)“ u: „*Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*“, K. Dzięgielewska, M. S. Przybyła, A. Gawlik (ur.), *Prace Archeologiczne No. 63 Studies*, Jagiellonian University Institute of Archaeology, Krakow, 2010., 121-152

Metzner-Nebelsick 2018 – Metzner-Nebelsick, Carola: „Creativity versus Taboo in Late Bronze Age Central and Southeast Europe“ u: „*Considering Creativity: Creativity, Knowledge and Practice in Bronze Age Europe*“, Sofaer, Joanna (ur.), Archaeopress, Oxford, 2018., 39-54

Mihelić 2006a – Mihelić, Sanjin: „Uvod“ u: „*Trgovina i razmjena u pretpovijesti*“, Mihelić, Sanjin (ur.), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 9-12

Mihelić 2006b – Mihelić, Sanjin: „Trgovački putevi i prijevoz“ u: „*Trgovina i razmjena u pretpovijesti*“, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 87-91

Miličević Bradač 2003 – Miličević Bradač, Marina: „Greek Mythological Horses and the World's Boundary“, *Opuscula Archaeologica 27*, Zagreb, 2003., 379-391

Minichreiter 1982/83 – Minichreiter, Kornelija: „Pregled istraživanja nekropola grupe "Gredani" u Slavoniji“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 2*, Osijek, 1982./1983., 7-122

Mlekuž, Črešnar 2014 – Mlekuž, Dimitrij; Črešnar, Matija: „Landscape and Identity Politics of the Poštela Hillfort“, *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30*, 2014., 197–211

Murgelj 2014 – Murgelj, I.: „The beginning of the virovitica cultural group in Dolenjska – the example of Podsmreka 2“ u: „*The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube, Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011*“, Ložnjak Dizdar, Daria; Dizdar, Marko (ur.), Institut za arheologiju, Zagreb, 2014., 17-28

Neustupný 1977 – Neustupný, Jiří: „The Time of the Hill-Forts“, u: „*Ancient Europe and the Mediterranean.*“, Markotić, Vladimir (ur.), Aris & Phillips, Warminster, 1977., 135 - 139

Nilsson Stutz, Kujit 2014 – Nilsson Stutz, Liv; Kujit, Ian: „Perspectives – Reflections on the Visibility of Cremation as a Physical Event“ u: „*Transformation by Fire: The Archaeology of Cremation in Cultural Context*“, Ian Kuijt, Ian; Quinn, Colin Patrick; Cooney, Gabriel (ur.), University of Arizona Press, Tucson, 2014., 143-147

Piggott 1964 – Piggott, Stuart: „Iron, Cimmerians and Aeschylus“, *Antiquity* 38(152), 1964., 300-303

Potrebica 2004 – Potrebica, Hrvoje: „Tumuli in the Hallstatt landscape: continuity and transformation“ u: „*Spatial Analysis of Funerary Areas*“, Šmejda, Ladislav; Turek, Jan (ur.), University of West Bohemia, Department of Archaeology, Plzeň, 2004., 115-128

Potrebica 2006 – Potrebica, Hrvoje: „Starije željezno doba“ u: „Trgovina i razmjena u pretpovijesti“, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 53-62

Potrebica 2008 – Potrebica, Hrvoje: „Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica“ u: „*Import and Imitation in Archaeology*“, Biehl, Peter ; Rassamakin, Yuri (ur.), Langenweissbach: Beier & Beran, 2008., 187-212

Potrebica 2013a – Potrebica, Hrvoje: „Kneževi željeznoga doba“, Meridijani, Zagreb, 2013.

Potrebica 2013b – Potrebica, Hrvoje: „Zlatna dolina na pragu Europe“ Prikaz materijala iz kneževskog tumula 6 s nekropole Kaptol – Gradci“, Gradski muzej Požega, Požega, 2013. (Katalog izložbe)

Potrebica 2019 – Potrebica, Hrvoje: „Kaptolska skupina i Požeška kotlina“, *Arheološki vestnik* 70, Ljubljana, 2019., 487–515

Potrebica, Pavličić 2011 – Potrebica, Hrvoje; Pavličić, Mirela: „Kneževsko središte u Kaptolu. Povodom 10. obljetnice istraživanja prapovijesnih tumula na nekropoli Gradci kod Kaptola“, Gradski muzej Požega, Požega, 2011. (Katalog izložbe)

Potrebica, Rakvin 2019 – Poterbica, Hrvoje; Rakvin, Marta: „Tumul IV na groblju Kaptol-Čemernica – revizijsko istraživanje“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 52 (1), 2019., 31-81

Puš 1973 – Puš, I: „Pomen ljubljanskega prostora v starejši železni dobi“, *Arheološki vestnik – Acta Archaeologica XXIV*, Ljubljana, 1973., 386-396

Quinn et al. 2014 – Quinn, Colin Patrick; Kuijt, Ian; Cooney, Gabriel: „Introduction: Contextualizing Cremation“ u: „*Transformation by Fire: The Archaeology of Cremation in Cultural Context*“, Quinn, Colin Patrick; Kuijt, Ian; Cooney, Gabriel (ur.), University of Arizona Press, Tucson, 2014., 3-21

Radović 2018 – Radović, S.: „Arheozoološka analiza“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018. 236-245

Radovčić, Škoberne 1989 – Radovčić, Jakov; Škoberne, Želimir: „Zagreb prije početaka: najstarija prošlost grada i okolice“, Mladost, Zagreb, 1989.

Rajić Šikanjić 2018 – Rajić Šikanjić, P.: „Antropološka analiza“ u: „*Pogrebni običaji i društvo kasnog brončanog doba na jugu Karpatske kotline - Groblje Slatina, 11. st. pr. Kr.*“, Monografije Instituta za arheologiju 13, Institut za arheologiju, Zagreb, 2018. 224-235

Rebay-Salisbury 2016 – Rebay-Salisbury, Katharina: „The Human Body in Early Iron Age Central Europe. Burial Practices and Images of the Hallstatt World“, Routledge, Oxon; New York, 2016.

Rebay-Salisbury 2017 – Rebay-Salisbury, Katharina: „Rediscovering the Body: Cremation and Inhumation in Early Iron Age Central Europe“ u: „*Cremation and the Archaeology of Death*“, Cerezo-Román, J.I.; Wessman, A.; Williams, H.(ur.), Oxford University Press, Oxford, 2017., 52-71

Reinecke 1902 – Reinecke, Paul: „Beiträge zur Kenntnis der frühen Bronzezeit Mitteleuropas“ u: „*Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien* 32“, 1902., 104-129

- Scarre 1994** – Scarre, Chris: „The meaning of death: funerary beliefs and the prehistorian“ u: „*The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology (New Directions in Archaeology)*“, Renfrew, Colin; Zubrow, Ezra B.W. (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 1994., 75-82
- Slavčev 2009** – Slavčev, Vladimir: „The Varna Eneolithic Cemetery in the Context of the Late Copper Age in the East Balkans“ u: „*The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000–3500 BC*“, Anthony, David W.; Chi, Jennifer Y. (ur.), Vicenza, 2009., 192-210
- Sokol 1996** – Sokol, V.: „Nekropola kulture žarnih polja u Moravču kraj Sesveta“, *Izdanja HAD-a 17*, 1996., 29-57
- Stevens 1991** – Stevens, Susan T.: „Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice“, *Phoenix 45 (3)*, Department of Classics, University of Toronto, Toronto 1991., 215-229
- Šimek 1998** – Šimek, Marina: „Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja i konzervatorskih zahvata na području Varaždinske županije“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin 10-11*, 1998., 455-475
- Šimić 2004** – Šimić, Jasna: „Grupa Dalj“ u: „*Ratnici na razmeđu istoka i zapada*“, Balen-Letunić, Dubravka (ur.), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004., 131-159
- Škoberne 1999** – Škoberne, Želimir: „Budinjak: kneževski tumul“, Muzej Grada Zagreba, Zagreb, 1999.
- Škoberne 2004** – Škoberne, Želimir: „Grupa Budinjak“ u: „*Ratnici na razmeđu istoka i zapada*“, Balen-Letunić, Dubravka (ur.), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004., 131-159
- Šošić-Klindžić 2015** – Šošić-Klindžić, Rajna: „Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoči i pravci u 20. stoljeću“, Filozofski fakultet u Zagrebu, FF-press, Zagreb, 2015.
- Šoštarić et al. 2016** – Šoštarić, Renata; Potrebić, Hrvoje; Šaić, Nikolina; Barbir, Antonela: „Prilog poznavanju halštatskih pogrebnih običaja – arheobotanički nalazi tumula 13 i 14 iz Kaptola kraj Požege“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 33*, Zagreb, 2016., 307-315
- Šoufek 2006** – Šoufek, Marin: „O jantaru“ u: „*Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenjskoj*“, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006., 12-23

Tecco Hvala 2012 – Tecco Hvala, Sneža: „Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti“, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 26, Založba ZRC, 2012.

Teržan 1987 – Teržan, Biba: „Obredi in verovanje“ u: „*Bronasta doba na Slovenskem*“, Ljubljana, 1987., 65-78

Teržan 1995 – Teržan, Biba: „Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa.“ u: „*Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*“, B. Hänsel (ur.), Südosteuropa-Schr. 17, Prähist. Arch. Südosteuropa 11, München, Berlin, 1995., 81–160

Teržan 1999 – Teržan, B.: „An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia“, *Arheološki vestnik* 50, Ljubljana, 1999., 97-143

Trajković 2008 – Trajković, Dušanka: „Đepfeld – Nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova“, Gradski muzej Sombor, Sombor, 2008.

Treherne 1995 – Treherne, P.: „The warrior's beauty: The masculine body and self-identity in bronze-age Europe“, *Journal of European Archaeology* 3 (1), 1995., 105-144

Vejvoda, Mirnik 1971 – Vejvoda, Vera; Mirnik, Ivan: „Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5 (1), Zagreb, 1971., 183-210

Vidović 1985 – Vidović, Josip: „Goričan 1984. (preliminarni izvještaj)“, *Muzejski vjesnik : Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske* 8 (8), 1985., 53-54

Vidović 1987 – Vidović, Josip: „Najnovija sustavna arheološka istraživanja nekropole kod sela Dvorišća kraj Turčišća u Međimurju“, *Muzejski vjesnik : Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske* 10 (10), Čakovec, 1987., 35-37

Vinski-Gasparini 1961 – Vinski-Gasparini, Ksenija: „Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2 (1), 1961., 39-66

Vinski-Gasparini 1973 – Vinski-Gasparini, K.: „Kultura polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, Filozofski Fakultet u Zadru, Zadar, 1973

Vinski-Gasparini 1983 – Vinski-Gasparini, K.: „Kultura polja sa žarama sa svojim grupama“ u: „*Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - bronzano doba*“, Benac, Alojz (ur.), Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983., 547-646.

Vrkić et al. 2012 – Vrkić, Šime; Maurin, Domagoj: „Žarni grob kulturne grupe Barice-Gređani iz Malinovca kod Našica“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 29*, Zagreb, 2012., 135-142

Waldbaum 1999 – Waldbaum, Jane Cohn: „The Coming of Iron in the Eastern Mediterranean“ u: „*The Archaeometallurgy of the Asian Old World*“, Pigott, Vincent C. (ur.), The University Museum, University of Pennsylvania, 1999., 27-57

Popis priloga

Slike

Slika 1: geografske odrednice područja obrađenog u radu

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Central_Europe_relief_map_with_waterbodies.png)

Slika 3: varijacije paljevinskog pokapanja u ravnim grobovima kompleksa kulture polja sa žarama: Grupa Virovitica: 2, 3, 5; Grupa Barice-Gređani:1, 4; Grupa Zagreb: 6; Slatina: 8; Grupa Kupa/Ozalj: 10, 11, 12; Grupa Dalj: 7, 9 (Ložnjak Dizdar 2013, 100).

Tablice

Tablica 1: faze ostava prema Vinski-Gasparini (Vinski-Gasparini 1973)